محمد عبد السلام عفی عنہ

ما شاء اللہ لا قوۃ الا باللہ

الحمد للہ والمنۃ کہ از رشحات کلک گہر سلک عالم ربانی قطب صمدانی
لسان العرب حسان العجم بحر الحکم حجۃ اللہ مولانا حضرت شاہ ولی اللہ قصیدۂ بائیہ مسمی

اطیب النغم
فی مدح
سید العرب والعجم

متضمن بر دلائل نبوت و بعض لطائف دیگر و قصیدۂ ہمزیہ در نعت و قصیدۂ تائیہ
ولامیہ مشتمل بر بعض معارف غامضہ مع شروح ہر چہار قصائد از مصنف رح

در مطبع مجتبائی دہلی ۱۳۰۸ھ طبع گردید

قرآن شریف واضح جلی قلم

مترجم بدو ترجمہ - یک ترجمہ اردو
لفظی شاہ رفیع الدین صاحب بین متن
و یک ترجمہ فارسی شاہ ولی اللہ صاحب
بر حاشیہ ہند سہ دار ہر آیتہ مع فوائد بزبان
اردو کاغذ سفید خاشیہ مطبوعہ
مطبع مجتبائی دہلی

قرآن شریف چار ترجمہ

دو ترجمہ فارسی شاہ ولی اللہ رح
و شیخ سعدی رح و دو ترجمہ اردو
شاہ رفیع الدین صاحب رح و شاہ
عبد القادر صاحب رح مع فوائد
و شان نزول بر حاشیہ کاغذ
سفید و حنائی ہر دو - حنا شدہ
مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی -

حمائل شریف معریٰ و مترجم

جس کا اشتہار فی غلطی متن
ایک اشرفی یا دس روپیہ نقد ہر
یہ حمائل مختلف کاغذ پر چھپی ہے
ہر ایک کی قیمت جدا جدا ہے
اور انکی جلدین بھی ایسی عمدہ
ساخت ولایتی بنوائی گئی ہین
کہ جسکی مثل ہر جگہ مثنا محالات سے
تصور کیا جاتا ہے -

تفسیر حقانی بزبان اردو

مطبوعہ مطبع مجتبائی دہلی یہ نادر
تفسیر سلیس اردو مین سات جلد مین
تمام ہوگی اسکی پانچ جلدین طبع
ہو چکی ہین اور دو زیر طبع ہین
اس مین مذاہب باطلہ کا رد -
اور مخالفین و منکرین کے شکوک و
شبہات کا جواب شافی دیا گیا ہے
اور ترجمہ قرآنی آج کل کے
محاورہ کے موافق لکھا گیا ہی - اور ترکیب
نحوی کو بھی ہاتھ سے نہین دیا
پھر ربط آیات اور شان نزول آیات
صحیح بیان کر کے آیات کا مطلب
واضح کیا گیا ہی - اور ان آیات کے
متعلق نکات محققانہ و رموز صوفیانہ
بھی بیان کیے ہین اسی طرح
ہر مقامات کا جغرافیہ اور نقشہ بھی
دیا ہی اور کوئی قصہ رطب یا بس
نہین لکھا - احادیث ہین تو مع سند
اقوال سلف صالحین ہین تو مع حوالہ
باین ہمہ محققانہ طریقہ اہل سنت والجماعۃ کی
پوری پوری پابندی ہے -

تفسیر جلالین مع کمالین

محشی بحواشی جدیدہ عربی
مجتبائی - اس تفسیر کے اہتمام
طبع مین مطبع نے کامل دو سال کی
محنت کی ہی اول نسخ متعددہ قلمی
و مطبوعہ فراہم کر کے اُن سے
منقول عنہ کو صحیح کیا حواشی جو
غلط اور منسوخ آجتک نقل ہوتے
چلے آتے تھے خارج کیے گئے
بجائے اُنکے حواشی مفید جمل
تفسیر کبیر تفسیر ابو السعود مدارک
بیضاوی وغیرہ سے لکھے گئی ہین
تفسیر رحمانی مصری - در دو جلد
تفسیر خازن عربی مصری
تفسیر بیضاوی
ایضاً بیضاوی شریف تا سورہ بقر
نہایت صحیح و خوشخط محشی بمولغی
جدیدہ از شہاب خفاجی وغیرہ
و نیز حواشی سابقہ مفیدہ بدستور
زیر طبع مطبع مجتبائی -
تفسیر مدارک
تفسیر مظہری عربی قاضی ثناء اللہ رح
یہ اول منزل کی تفسیر ہے
باقی زیر تجویز طبع -

بخاری شریف احمدی
ایضاً مع حاشیہ سندھی مصری
در دو جلد -
قسطلانی شرح بخاری کامل عربی
در دہ جلد کاغذ ولایتی چکنا
صحیح مسلم مع نووی مطبوعہ سابق
ایضاً انصاری دہلی -
نسائی شریف مع شرح ہزار بی
مطبوعہ نظامی -
ابن ماجہ محشی فاروقی -
ابو داود محشی کشوری
موطا امام مالک محشی مجتبائی
کشف المغطا ترجمہ موطا امام مالک
مشکوۃ شریف محشی مع اکمال
فی اسماء الرجال تقطیع کلان مجتبائی
اکمال فی اسماء الرجال -
ترمذی مع شمائل ترمذی نہایت
صحیح و خوشخط - مجتبائی -
شمائل ترمذی - مجتبائی -
ما ثبت بالسنۃ مترجم اردو
یہ کتاب شیخ علیہ الرحمہ کی تالیفات
سے ہے اسمین تقید بہر ماہ جو جو
واقعات زمانۂ آنحضرت صلعم مین
گزرے ہین لکھی ہین اور مہینے کے

ما شاء الله لا قوة الا بالله

الحمد لله والمنة که از رشحات کلک گهر سلک عالم ربانی قطب صمدانی لسان العرب حسان العجم بحر الحکم
حکیم الامة حجة الله مولانا حضرت شاه ولی الله صاحب محدث دهلوی قصیدهٔ بائیهٔ الموسوم

اطیب النغم
فی مدح
سید العرب والعجم

متضمن بر دلائل نبوت و بعض لطائف دیگر و قصیدهٔ همزیه در نعت و دو قصیدهٔ تائیه و لامیه مشتمل بر بعض معارف غامضه
مع شرح هر چهار قصائد از مصنف رح بتصحیح مولوی حافظ محمد فضل الرحمن و باهتمام حافظ محمد عبد الاحد صاحب
سلمهما الله تعالی

در مطبع مجتبائی واقع دهلی طبع گردید
سنه ١٣٠٨ھ

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله الذی علّم الانسان مالم یعلم و الهمه اصناف العلوم و الحکم
وصلی الله علی سیدنا محمد شفیع المذنبین و وسیلة المقربین و علی اٰله و اصحابه اجمعین
اما بعد میگوید فقیر ولی الله عفی عنه که مدح سید المرسلین صلی الله علیه وسلم و نشر مناقب آنحضرت و ذکر دلائل
نبوت آنجناب بے شبهه ثمر برکات و موجب درجاتست و این فقیر موفق شد درین اثنا بنظم قصیدهٔ بائیه
درین باب که به تتبع قصیدهٔ سواد بن قارب صحابی سر برزد و آن قصیدهٔ بغایت بلیغه است بر طور عرب
اول بسمع مبارک حضرت صلی الله علیه وسلم رسیده و بقبول خاطر شریف مشرف شده و قصیدهٔ این ضعیف
هر چند دران مرتبه نیست که در جنب قصائد بلغا بآن ابتهاج کرده شود و لیکن مشتمل است بر دلائل نبوت
آنحضرت صلی الله علیه وسلم و اشارت میکند بجمله از مقاصد مهمه و خالی از بعض لطافت نیست و چون
بعض الفاظ قصیده خالی از غرابت نبود لازم آمد که شرح آن بطریق ایجاز و اختصار کرده شود مناسب چ
ینماید که هر مقصدی را بفصلی متمیز کرده آید و نام این قصیده اطیب النغم فی مدح سید العرب و العجم مقرر

فصل اول در تشبیب بذکر بعض حوادث زمان که دران حوادث لابدست از استمداد بروح
صلی الله علیه وسلم و تخلص بذکر مناقب آنحضرت صلی الله علیه وسلم ؎

کأنّ نجوما اومضت فی الغیاهب	عیون الافاعی او رؤس العقارب

الایماض درخشیدن برق الغیهب تاریکی غیاهب جماعه یعنی گویا ستارگان که میدرخشند در تاریکیها چشمان

...ست یا سرہای گرزدم ہست قلق خاطر را بیان میکند ماخوذ از انکه هر که مشوش میشود شبها بخواب
نیرود و ستارگان در نظر او بمنزلهٔ چشم افعی و سر گزدم مے آید ہ

اذا کان قلب المرء فی الامر حائرا ۔ فاضیق من تسعین رحب السباسب

...ثر النفس ای ثقیل النفس غیر طیب و الانشط سبسب بیابان سباسب جماعه رحب بالضم فراخی رحب
بفتح نعت منه یقال بلد رحب یعنی وقتیکه باشد دل مرد در کارهای از کارها محزون و پریشان پس در
نظر او تنگتر بینماید از عقد تسعین بیابانهای کشاده عقد تسعین عبارت از انست که سر انگشت سبابه در
اصل ابهام بند کنند بوجهیکه حلقه لغایت تنگ پیدا شود ہ

وتشغلنی عنی وعن کل راحتی ۔ مصائب تقفو مثلها من مصائب

شغل عنه فهو شاغل و ذاک مشغول یعنی باز داشت از وی قفوته ای تبعته یعنی باز میدارد مرا از تامل در حال خود از
بهره مندی شدن براحت خود مصیبتها که از پی در می آیند مثل خود را از مصائب دیگر ہ

اذا ما اتتنی ازمة مد لهمة ۔ تحیط بنفسی من جمیع الجوانب

ازمه سختی و قحط و ادلهام تاریک شدن شب لیلةٌ مدلهمة شب تاریک یعنی وقتیکه میرسد بمن سختی در غایت
تاریکی و صعوبت گرد می آید نفس مرا از جمیع جوانب من ہ

تطلّبت هل من ناصر او مساعد ۔ الوذ به من خوف سوء العواقب

لوذ و لیاذ پناه گرفتن و حرف من اینجا مانند من است در آیه فاطعمهم من جوع و امنهم من خوف
یعنی میجویم که آیا هیچ یاری دهنده و مدد کننده هست که پناه گیرم باو تا ترس شدت و سختی عواقب امور دفع گردد ہ

فلست اری الا الحبیب محمدا ۔ رسول اله الخلق جم المناقب

جموم بسیار شدن آب در چاه ـ جم بسیار یعنی پس نمی بینم هیچ کس را مگر آن محبوب را که نام مبارک ایشان محمد است
صلی الله علیه وسلم پیغامبر خدا تبارک و تعالی و کثیر المناقب ہ

ومعتصم المکروب فی کل غمرة ۔۔۔ ومنتجع الغفران من کل تائب

اعتصام چنگ در زدن۔ کرابہ بالضم اندوہ غمرہ در اصل آب بسیار و غرق شدن دران بعد ازان نقل کردہ شد
یقال غمرات الموت لشدائدہ انتجاع بطلب آب و علف شدن یعنی بنظر نمی آید مر اگر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
کہ جائی دست زدن اندوہگین است در ہر شدتی و جائی طلب کردن مغفرة است بہ نسبت ہر توبہ کنندہ و درین بیت
اشارة است بمضمون آیہ کریمہ ولو انهم اذ ظلموا انفسهم جاؤك فاستغفروا الله واستغفر لهم الرسول لوجدوا الله توابا

فصل دوم در بیان منقبت عظیمہ از مناقب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و آن شفاعت کبری است وتفصیل آن در بخاری ومسلم مذکور است ۵

ملاذ عباد الله ملجاء خوفهم ۔۔۔ اذا جاء یوم فیه شیب الذوائب

یعنی جائی پناہ گرفتن بندگان خدا و گریزگاہ ایشان در وقت خوف ایشان وقتیکہ بیاید روزیکہ دران روز سفید شدن
گیسو ہا است یعنی روز قیامت و اضافہ ملجاء بخوفهم بادنی ملابسة است و درین بیت اشارہ واقع شدہ است
بآیۂ کریمہ فکیف تتقون ان کفرتم یوما یجعل الولدان شیبا السماء منفطر به ۵

اذا ما اتوا نوحا وموسى وادما ۔۔۔ وقد هالهم اجبارتاك الصعائب

صعوبة دشواری صعائب جمع صعبہ یعنی وقتیکہ بیایند بندگان خدا پیش حضرت نوح وحضرت موسی وحضرت
آدم صلوات اللہ وسلامہ علیہم حالانکہ در خوف و فزع انداختہ باشد ایشانرا دیدن آن سختیہا ۵

فما كان يغني عنهم عند هولها ۔۔۔ نبي ولم يظفرهم بالمارب

ما یغنی عنک ہذا ای ماینفعک اظفار فیروزی دادن مارب بضم الراء و فتحہا حاجت یعنی پس نفع نداد ایشانرا
نزدیک این سختیہا ہیچ پیغامبری و فیروز نساخت ایشان را ہیچ پیغامبری بمطلبہا ۵

هنالك رسول الله يسعى لربه ۔۔۔ شفيعا وفتاحا لباب المواهب

نحو آہنگ کردن یعنی دران وقت قصد کند رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بجانب پروردگار خود در حالتی کہ

کہ ارادہ شفاعت دارد و ارادہ کشادن دروازۂ بخششہا دارد ۵

فیرجع مسرورا بنیل طلابہ ‖ اصاب من الرحمن اعلی المراتب

پس بازگردد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شادمان بیافتن مقصود خود درحالتیکہ یافتہ است از جناب حضرت رب العزۃ اعلی مراتبہا

فصل سوم در بیان نوعی از دلائل نبوت کہ بشارات انبیاء سابقین است بوجود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم درینجا اشارت است بہ نسب اطہار آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ۵

سلالۃ اسمعیل والعرق نازع ‖ واشرف بیت من لؤیّ بن غالب

سلالۃ الشی ما استخرج منہا النزع الجذب و نزع القوس جذبہا عرق بالکسر بیخ۔ لؤی بضم لام و فتح ہمزہ و تشدید یا جد اعلی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم یعنی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خلاصہ ہست برآمدہ از حضرت اسمعیل و اصل بجانب خود کشندہ است فرع را یعنی البتہ فرزند بہ پدر میماند و قبیلۂ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شریف ترین قبائل اولاد لؤی بن غالب است و درین بیت اشارت است بآن قصہ کہ فرشتہ نزدیک ہاجرہ بشارت داد کہ از اولاد فرزند تو پیغامبری پیدا شود و اشارہ است بہ مضمون حدیث ان اللہ اصطفی کنانۃ من ولد اسمعیل و اصطفی قریشا من کنانۃ و اصطفی من قریش بنی ہاشم و اصطفانی من بنی ہاشم رواہ مسلم ۵

بشارۃ عیسی والذی عنہ عبروا ‖ بشدۃ باس بالضحوک المحارب

ضحوک و ضحاک بادشاہ مشہور کہ در کثرت فتوح بآن مثل زدہ میشود یعنی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مصداق بشارت حضرت عیسی ست علیہ السلام و آن پیغامبری کہ تعبیر کردہ اند پیغامبران از و باسم ضحوک بسبب شدۃ قتال و درین بیت اشارہ است بمضمون کریمہ کہ مبشرا برسول یاتی من بعدی اسمہ احمد و اشارہ ہست بآن قصہ کہ انبیاء سابقین گفتہ اند کہ در آخر زمان پیغامبر ضحوک پیدا شود ۵

ومن اخبروا عنہ بانہ لیس خلقہ ‖ بفظ وفی الاسواق لیس بصاخب

صخب بانگ و فریاد فظ مرد درشت خو یعنی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آن پیغامبر ست کہ خبر دادہ اند

پیغامبران پیشین از وی بآن که غیبت خلق او درشت و نیست در بازارها بانگ بلند کننده و درین بیت اشاره است بحدیث دارمی که در توریت مذکور هست در وصف آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم - لیس لفظ ولا غلیظ ولا صخّاب فی الاسواق ۵

ودعوة ابراهیم عند بنائه   بمکة بیتا فیه نیل الرغائب

رغیبه عطای بسیار رغائب جماعه یعنی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آن پیغامبر است که مصداق دعای حضرت ابراهیم وقت بنیا کردن وی در مکه معظمه خانه که در وی یافته شود عطاهای بسیار درین بیت اشاره است بمضمون آیه کریمه وَاِذْ یَرْفَعُ اِبْرٰهِیْمُ الْقَوَاعِدَ الآیه

فصل چهارم در بیان نوع دیگر از دلائل نبوت و آن تامل در شمائل و اخلاق آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم است که همه بهیئة اجتماعیه بجز پیغامبر را حاصل نشود قطعا هر چند احاد آن خصال مخصوص بانبیاء نباشد مثل اعتدال خلقت و فصاحت لسان و نفع رسانیدن بمردمان و سخاوت و علو همت و شجاعت و عفو و حلم و زهد الی غیر ذلک ۵

جمیل المحیّا ابیض الوجه ربعة   جلیل کرادیس ازجّ الحواجب

محیّا روی آدمی رجل ربعة بین الطویل و القصیر زجج باریکی و درازی و الکرادیس رؤس العظام واحدها کردوس یعنی صاحب جمال است روی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و مائل بسفیدیست روی آنحضرت میانه قامت است آنحضرت پر و قوی هست سر استخوانهای آنحضرت و باریک و دراز و تمام است ابروهای آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ۵

صبیح ملیح ادعج العین اشکل   فصیح له الاعجام لیس بشائب

الدعج شدة سواد العین - اشکل العین ای فی بیاضها شئ من حمرة اعجمت الکلام صیّرته عجمیّا و المراد ههنا ترک الایضاح یعنی خوبصورت با ملاحت است آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم سیاهی چشم آنحضرت در نهایت کمال بود و سفیدی چشم آنحضرت بسرخی آمیخته بود با فصاحت است آنحضرت نیست گنگی کلام آنحضرت آمیخته شده صلی اللہ علیہ وسلم ۵

واحسن خلق اللہ خلقا و خلقة   وانفعهم للناس عند النوائب

یعنی بهترین خلق خداست در خصلت و در شکل و نافع ترین ایشانست مردمان را نزدیک هجوم حوادث زمان ۵

واجود خلق الله صدراً ونائلا … وابسطهم كفا على كل طالب

نیل یافتن وعطا را نائل گویند بمعنی اسم مفعول چنانکه در عیشة راضیة گفته اند یعنی سخی ترین خلق خداست باعتبار سینه وباعتبار عطا وکشاده کننده ترین ایشان است دست را بر هر سوال کننده ٥

واعظم حرّ للمعالی نهوضه … الى المجد سامٍ للعظائم خاطب

حُر آزاد وجوانمرد ومعالی جمع معلاة بمعنی بلندی قدر ومنزلت عظائم جمع عظیمه بمعنی مرتبه بلند یعنی آنحضرت صلی الله علیه وسلم بزرگترین جوانمردیست که برائی مراتب بلند برخاستن او باشد بسوی بزرگی ترقی کند وکارهای بزرگ راطلب نماید گسیکه ازان شریفه را خواستگاری کند ٥

ترى اشجع الفرسان لاذ بظهره … اذا احمرّ باس فی بئیس المواجب

عذاب بئیس ای شدید احمر الباس ای اشتد الحرب یقال خرج القوم الی موجبهم ای مصارعهم یعنی می بینی شجاعترین سواران را که پناه گرفته است به پشت آنحضرت صلی الله علیه وسلم وقتی که سخت شد کارزار در معرکهای سخت ٥

واذاه قوم من سفاهة عقلهم … ولم یذ هبوا من دینه بمذاهب

یعنی ایذا دادند آنحضرت را صلی الله علیه وسلم جماعهٔ بسبب کم ناهی عقل خود ونرفتند در راهها از دین او ٥

فما زال یدعو ربّه لهداهم … وان کان قد قاسی اشد المتاعب

پس همیشه دعا میکرد پروردگار خود را برائی راه نمودن ایشان اگرچه کشیده بود سخت ترین مشقتها ودرین دو بیت اشاره است بان قصه که کفار بران حضرت صلی الله علیه وسلم سنگ می انداختند وآنحضرت میفرمود

اللّٰهم اهد قومی فانهم لا یعلمون ٥

وما زال یعفو قادراً عن مسیئهم … کما کان منه عند جبذة جاذب

الجبذ لغة فی الجذب وقیل مقلوب یعنی همیشه عفو میکرد از بدی کننده ایشان حالانکه قادر بود بر انتقام چنانکه واقع شد از آنحضرت صلی الله علیه وسلم نزدیک کشیدن جامه از اعرابی که کشیده بود درین بیت اشاره است بحدیث انس

که اعرابی ردای مبارک آنحضرت را صلی الله علیه وسلم از پس پشت آنحضرت صلی الله علیه وسلم بکشید تا آنکه اثر کرد در منکب آنحضرت صلی الله علیه وسلم وچون آنحضرت صلی الله علیه وسلم تبسم فرمود او را چیزی عطا نمود ٭

وما زال طول العمر لله معرضا ‌ ‌ عن البسط فی الدنیا وعیش المرازب

مرازب جمع مرزبان والمرزبان الفارس الشجاع المقدم علی القوم دون الملک معرب یعنی همیشه بود طول عمر خود برای رضای خدا معرض از رفاهیت در دنیا واز عیش رؤسای عجم ٭

بدیع کمال فی المعانی فلا امرء ‌ ‌ وما یکون له مثلا ولا بمقارب

یعنی بی نظیر است کمال او در جمیع اوصاف پس نیست هیچ مردی مانند او ونیست هیچ مردی نزدیک باو در جمع درمیان بدیع ومعانی ایهام تطبیق است واین آخر فصل رابع است وبدیع کمال دلالت میکند بر انتهای این کلام وبمنزله نتیجه است آنرا

فصل پنجم در اشاره بنوع دیگر از دلائل نبوت وآن شامل است در حال عرب وعجم وعادات ومذاهب ایشان پیش از بعثت حضرت پیغامبر صلی الله علیه وسلم که ببداهت عقل فهمیده میشود که لطف الهی مقتضی تغیر آن اوضاع است وتامل در حال آنحضرت صلی الله علیه وسلم از امیت وعدم مخالطت علماء وشهره بامانت که این همه دلالت میکند بر صدق دعوی نبوت وتامل در صلاح آنحضرت صلی الله علیه وسلم امر ملت را باحسن وجوه واین استدلال بدان ماند که هرکه عدالت ملک عادل امید اند اگر ببیند که رعیت او راه فساد پیش گرفته اند یقین میکند که بادشاه البته زجر ومنع خواهد کرد وبر سر آن جماعه قهرمانی را مسلط خواهد ساخت که تغیر اوضاع ایشان نماید وچون کسی دعوی کند که من طبیبم ومداوا کند مرضی را وایشان شفا یابند بیقین دانسته شود که صادق هست در دعوی خود ٭

اتانا مقیم الدین من بعد فترة ‌ ‌ وتحریف ادیان وطول مشاغب

فتره سستی وزمان میان دو پیغامبر شغب بالتحتین برانگیختن فتنه وتباهی یعنی آمد بما در حالتی که راست

کنندهٔ دین است بعد سستی آن ها بعد انقطاع رسل و بعد تغیر ملتها و بسیاری فتنها و فساد ها و درین بیت اشاره است بآن کلمه که در کتب سابقه مذکور است ولن یقبضه الله حتی یقیم الملة العوجاء بان یقولوا لا اله الا الله ۝

فیاویل قوم یشرکون بربهم　　وفیهم صنوف من وخیم المثالب

وخیم ای ثقیل مثالب عیبها و نقصها مثلبة یکی یعنی پس ای وای آن قوم را که شریک مقرر میکنند با پروردگار خویش و درین جماعة انواع بسیار است از عیبها گران و نقصها درین بیت اشارت است بحال مشرکان عرب ۝

ودینهم ما یفترون برائهم　　کتحریم حام واختراع السوائب

حامی نخلی که او را آزاد کنند و برو سوار نشوند و سائبه ناقة کانت تسیب فی الجاهلیة لنذر یعنی دین این مشرکان چیزے است که برمی بافند آنرا بعقل خود بغیر استناد بوحی الٰهی مانند تحریم حام و اختراع سائبه ها ۝

ویاویل قوم حرفوا دین ربهم　　وافتوا بمصنوع لحفظ المناصب

یعنی وائے آن قوم را که تحریف کردند دین پروردگار خود را و فتوے دادند بساخته از طرف خود برائے نگاهداشتن منصبها و ریاستها - و این اشارت است بحال یهودیان ۝

ویاویل من اطری بوصف نبیه　　فسماه رب الخلق اطراء خائب

اطراء بمبالغه ستودن یعنی وائے آنکس را که بمبالغه کرده است در مدح نبی خود پس نامید او را پروردگار خلق بمبالغه مطلب نایابنده و این بیت اشارت است بحال نصاری ۝

ویاویل قوم قد ابار نفوسهم　　تکلف تزویق وحب الملاعب

بوار بالفتح هلاکی بار فلان اے اهلک و اباره الله اے اهلکه زاوق سیماب بلغة اهل مدینه تزویق آراستن و کل منقش فهو مزوق والمکن هنا کنزبیق یعنی وائے آن قوم را که هلاک کرده است نفوس ایشان تکلف تزئین و دوستی بازیها و این بیت اشارت است بحال ملوک عجم و رؤسا ایشان ۝

ویاویل قوم قد لحفٰ عقولهم　　تجبر کسری واصطلام الضرائب

اخف سبکسار کرد و اعلام از بن برکندن الضریبة بالیودی العبد الی سیدہ من الخراج المقرر علیہ فعیلۃ بمعنی مفعول والجمع ضرائب یعنی و آے آن قوم را کہ سبکسار ساختہ است عقول ایشانرا انکبر کسری ہا و از بیخ برکندن خراج و باج ایشانرا و این اشارت است بحال رعایای عجم کہ پامال ظلم ملوک شدہ بودند ٥

فادرکھم فی ذاک رحمۃ ربنا ۔۔۔ وقد اوجبوا منہ اشد المعاتب

معتب بفتح التاء و کسرہا خشم گرفتن یعنی پس دریافت ایشانرا درینحالت رحمت پروردگار ما حال آنکہ مستحق شدہ بودند از جانب خدا تعالی سخت ترین خشمہا ٥

فارسل من علیا قریش نبیہ ۔۔۔ ولم یک فیما قد بلوہ بکاذب

بلاء و ابلاء و ابتلاء آزمودن پس فرستاد از بلندترین قبیلہ درمیان قریش پیغامبر خود را و نبود در آنچہ قریش امتحان کردہ بودند دروغ گوئی ٥

ومن قبل ھذا لم یخالط مدارس ۔۔۔ الیھود ولم یقرئ لھم خط کاتب

یعنی پیش ازین نیامیختہ بود بمدرسہا یہود و نخواندہ بود خط نویسندۂ از ایشان ٥

فاوضح منھاج الھدی لمن اھتدی ۔۔۔ ومن بتعلیم علی کل راغب ٥

یعنی پس واضح ساخت راہ ہدایت را برائے ہر کہ راہ یابی خواہد و احسان کرد بآموختن شرائع بر ہر رغبت دارندہ در امر خیر

واخبر عن بدء السماء لھم وعن ۔۔۔ مقام مخوف بین ایدی المحاسب

یعنی پس خبر داد از ابتدائے آفرینش آسمان ایشانرا و از ایستادن پیش پروردگار حساب کنندہ کہ ازان ایستادن ترسیدہ میشود و درین بیت اشارہ است بآیۂ کریمہ ولمن خاف مقام ربہ جنتان و درین بیت جمع کردہ شد حال مبدا و معاد را ٥

وعن حکم رب العرش فیما یعنتھم ۔۔۔ وعن حکم تروی بحکم التجارب

العنت بفتحتین پیش آمدن خبر یعنی خبر داد از فرمان پروردگار عرش در آنچہ پیش مے آید ایشانرا و از حکمتہا کہ روایت کردہ میشود بسبب تجربہا و درین بیت اشارہ است بآنکہ حضرت پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم دو علم با تلقین فرمود

علم احکام و علم حکم اول ظاہر است و ثانی چون مصالح منزلیہ و علم اخلاق و خواص بعض اطعمہ و غیرہا و این علم ثانی گاہے بحکم تجربہ نیز ادراک نمودہ می شود ۵

وابطل اصناف الخنیٰ و ابادہا ۔ و اصناف بغی للعقوبۃ جالب

خنی بیہودہ گفتن و مراد اینجا اعم است از قول و فعل اباده الله ای اہلکہ یعنی باطل ساخت اقسام بیہودگی را و برہم زد آنہارا و باطل ساخت اقسام ظلمی کہ عقوبۃ الٰہی را مقتضی است و درین بیت اشارۃ است بآن حدیث کہ ہیچ گناہ نزدیک خدا تعالی جالب تر نیست عقوبت را از بغی خنی اشارۃ ہست بامراض نفسانیہ کہ از جہۃ نفس شہویہ پیدا شود یعنی بامراضی کہ از جہت نفس سبعیہ پیدا شود ۵

وبشّر من اعطی الرسول قیادہ ۔ بجنۃ تنعیم و حور کواعب

قیاد رسنی کہ ستور را بآن کشند یعنی بشارۃ داد کسی را کہ بدست رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم داد مہار خود را بہ بہشت نعمت و حور نوجوان ۵

واوعد من یابی عبادۃ ربہ ۔ عقوبۃ نیران و عیشۃ قاطب

قطوب روے ترش کردن یعنی ترسانید کسی را کہ سر باز میزند از عبادت پروردگار خود بعقوبۃ دوزخ و گذران شخصے کہ روے ترش کردہ است درین بیت اشارہ کردہ شد بمضمون کریمہ وَمَنْ اَعْرَضَ عَنْ ذِکْرِیْ فَاِنَّ لَہٗ مَعِیْشَۃً ضَنْکًا وَّنَحْشُرُہٗ یَوْمَ الْقِیٰمَۃِ اَعْمٰی ۵

فانجی بہ من شاء منا نجاتہ ۔ ومن خاب فلتند بہ شر النوادب

یعنی پس نجات داد خدا تعالی بسبب این پیغامبر کسی را کہ او نجات خواستہ بود و ہر کہ مطلب نیافت باید کہ نوحہ کنند بر وے بدترین نوحہ کنندگان ۵

فاشہد ان اللہ ارسل عبدہ ۔ بحق ولا شیٔ ہناک بریب

تقول رابنی فلان اذا رایت منہ ما یریبک و ما یکرہ یعنی پس گواہی میدہم تحقیق کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم پیغامبر است

از جانب خدا تعالی نیست آنجا هیچ چیزیکه در شبه اندازد ه

وقد کان نور الله فینا المهتد　　　وصمصام تدمیر علی کل ناکب

صمصام تیغ بران که باز نگردد و یقال نکبه اذا عدل عنه یعنی هر آئینه بود نور خدا تعالی درمیان ما برای هر راه یابنده و شمشیر بران عقوبة بر هر یکسو شونده و این دو بیت دلالت میکند بر ختم این فصل و بمنزله نتیجه است آنرا۔

فصل ششم در بیان نوع دیگر از دلائل نبوت و آن تامل است در شریعت آنحضرت صلی الله علیه وسلم که همه ارشاد ست باقامت عبادت که حق خالق ست بر مخلوق و تهذیب نفوس باخلاق فاضلات و دعوت بتدبیر منزل و بسیاسته مدنیه و نصب سلطان برای آن بوجهی که محکم تر ازان متصور نگردد و این استدلال بدان ماند که اگر شخصے کتاب سیبویه میخواند یقین میکند که مصنف آن کتاب کامل بود در نحو و هر که دیوان متنبی میخواند میداند که صاحب آن کامل بود در شعر و هر که قانون میخواند میداند که مصنف آن کامل بود در علم طب همچنان هر که تفاصیل شرائع آنحضرت صلی الله علیه وسلم می بیند شک نمیکند درانکه استیفاء مقاصد تشریع بدون این علوم میسر نیست و صاحب این علوم نبی است که این علوم را بوحی تلقی فرمود ه

واقوی دلیل عند من تم عقله　　　علی ان شرب الشرع اصفی المشارب

شرب بالکسر حصه آب یعنی محکم ترین دلیلے نزدیک کسیکه کاملست عقل او بر آنکه حصه آب شرع صافی ترین جمیع آبخورها ست ه

تواطی عقول فی سلامة فکرة　　　علی کل ما یاتی به من مطالب

تواطئوا علیه ای توافقوا یعنی با یکدیگر موافق بودن عقلها در وقت سلامت فکر بر هر چه می آرد آنرا شرع از احکام یعنے عقول سلیمه همه متفق اند بر استحسان شرائع و تسهیل همزه تواطی بنابر ضرورت شعر است ه

سماحة شرع فی رزانة شرعة　　　وتحقیق حق فی اشارة حاجب

سماحة جوانمردی و مراد اینجا سهولة است شرعة بالکسر و شریعة جای در آمدن بر سر آب و راه پیدا کرده خدا تعالی رزانة آهستگی رزین ای وقور یعنی اقوی دلیل سهولت شریعة است با ترک شتابندگی یعنی جامع است در سهولة و وقار

نہ چندان تساہل دارد کہ از حد گذرد و نہ چندان شدید ست کہ شاق باشد و اثبات حق در اشارہ بابرو ہا یعنے
بسیاری از مطالب غامضہ در الفاظ سہلہ بلطافت عجیبہ تقریر فرمود و درین بیت اشارۃ است بحدیث بعثت
بالملۃ السمحۃ السہلۃ و بحدیث اوتیت جوامع الکلم ٥

مکارم اخلاق و اتمام نعمۃ ‖ بنوۃ تالیف و سلطان غالب

یعنی خوبیہاے اخلاق و تمام کردن نعمت و راہ نمودن حق با تسلط غلبہ کنندہ یعنی دین آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
با غلبہ ملک منضم است و درین بیت اشارہ است بحدیث بعثت لاتمم مکارم الاخلاق و اشارتست بآنکہ ملۃ محمدی
مخصوص ست بہ جمیع شریعت با خلافت و سلطان غالب از قبیلہ اضافہ موصوف است بصفت ٥

نصدق دین المصطفی بقلوبنا ‖ علی بینات فہمہا من غرائب

یعنی راست میدانیم دین مصطفی را صلی اللہ علیہ وسلم بدلہای خود با قرائنہ واضحہ کہ فہمیدن آن از عجائب است و درین
بیت اشارت است بمضمون کریمہ اَفَمَنْ کَانَ عَلٰی بَیِّنَۃٍ مِّنْ رَّبِّہٖ وَیَتْلُوْہُ شَاہِدٌ مِّنْہُ و اشارہ ست بتمامی این فصل ـ

فصل ہفتم در نوع دیگر از دلائل نبوت و آن تامل در معجزات آنحضرت است صلی اللہ علیہ وسلم ٥

براہین حق اوضحت صدق قولہ ‖ رواہا وری کل شب و شائب

یعنی این دلیلہاے راست است کہ واضح ساختہ است صدق قول آنحضرت را صلی اللہ علیہ وسلم در دعوی نبوۃ
روایت کردہ است آنرا و روایت میکند آنرا ہر جوان و ہر پیر و درین بیت اشارہ است بتواتر معجزات آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم ہر چند احاد آن متواتر نباشد مثل شجاعت رستم و سخاوت حاتم ٥

من الغیب کم اعطی الطعام لجائع ‖ و کم مرۃ اسقی الشراب لشارب

سقیت فلانا و اسقیتہ و منہ قولہ تعالی اَسْقَیْنَاکُمْ مَّآءً فُرَاتًا یعنے از مدد عالم غیب بسیار بار طعام داد گرسنہ را و بسیار بار آب داد تشنہ را

وکم من مریض قد شفاہ دعاءہ ‖ وان کان قد اشفی لوجبۃ واجب

اشفی المریض علی الموت ای اشرف علیہ و وجبہ یکبار افتادن منہ قولہ تعالی فَاِذَا وَجَبَتْ جُنُوْبُہَا و مردن و منہ قولہ صلی اللہ

علیه وسلم اذا وجب فلا یبکین باکتیه ای اذامات یعنی بسیار مریض که تندرست ساخت او را دعاء آنحضرت صلی الله
علیه وسلم واگرچه نزدیک شده بود بافتادنی که مرده را باشد و در اسقی واشفی تجنیس است ؎

ودرّت له شاة لدی ام معبد ‌‌ ‌ ‌ حلیبا ولا تستطاع حلبة حالب

تستطاع اصله تستطاع حذفت التاء تخفیفاً یعنی شیر داد آنحضرت را صلی الله علیه وسلم بزی نزدیک ام معبد شیر بسیار
حال آنکه طاقت نداشت یکبار دوشیدن و دوشنده را و قصه این در مشکوة مذکور است ؎

وقد سلخ فی ارض حصان سراقة ‌ ‌ ‌ ‌ وفیه حدیث عن براء بن عازب

ساخت ید فرسی اے غاصت فی الارض حصان بالکسر فرس نر یعنی تحقیق بزمین فرو رفت اسپ سراقة بن
مالک درین باب حدیثی مروی است از براء بن عازب صحابی و آن حدیث حدیث رحل گویند که در مشکوة مذکور است ؎

وقد فاح طیبا کف من مس کفه ‌ ‌ ‌ ‌ وما حل راس جس شیب الذوائب

فیح دمیدن بوی خوش جس بدست سودن یعنی هر آئنه دمید بوی خوش از کف شخصے که دست ساید بدست
آنحضرت صلی الله علیه وسلم و فرود نیامد پیری که دست رساند آنحضرت آنرا سفیدی گیسوها ؎

والقی شقی القوم فرث جزورهم ‌ ‌ ‌ ‌ علی ظهره والله لیس بعازب

عزب عنی فلان ای بعد ومنه قوله تعالی لایعزب عنه مثقال ذرة یعنی افگند بدبخت آن قوم سرگین شتر کشتنی ایشان بر پشت
مبارک آنحضرت صلی الله علیه وسلم و نیست خدا دور از ایشان ؎

فالقوا ببدر فی قلیب مخبث ‌ ‌ ‌ ‌ وعم جمیع القوم شوم المداعب

شوم بالضم بد فال نقیض یمن مداعبه مزاح کردن یعنی پس افگنده شدند بمیدان بدر در چاه بدبو گردانده و فرا رسید
جمیع قوم را شوم مزاح کننده واین دو بیت اشارت است بحدیث عبد الله ابن مسعود که در مشکوة مذکور است ؎

ولخبر ان اعطاه مولاه نصرة ‌ ‌ ‌ ‌ ورعبا الی شهر مسیرة سارب

سارب بر یکجهت رونده سرب الفحل اذا توجه للرعی یعنے خبر داد آنحضرت صلی الله علیه وسلم که داده است او را

پروردگار او فتح و ترس تا یکماه مسافت راه رونده ۵

فاوفاه وعد النصر والرعب عاجلا ✦ واعطى له فتح التبوك ومارب

تبوک نام موضعی که آنحضرت صلی الله علیه وسلم بدان موضع رسیده بودند در غزوه تبوک وهو من البوک والتاء زائدة مارب نام شهریست بیمن واصله مهموز وسهلت الهمزة ههنا للشعر یعنی پس تمام رسانده با آنحضرت وعده نصرة و رعب شتاب وداد او را فتح تبوک و مارب ۵

واخبر عنه ان سیبلغ ملکه ✦ الى ما ارى من مشرق ومغارب

یعنی خبر داد از پروردگار خود که خواهد رسید بادشاهی آنحضرت صلی الله علیه وسلم بسوی آنچه نموده شد آنحضرت را از مشرق و مغرب ها ۵

فاسبل رب الارض بعد نبیه ✦ فتوحا تواری ما لها من مناکب

اسبال فرو ریختن باران. مُوارات پوشیده کردن منکب کتف و مراد اینجا طرف است ومنه قوله تعالى فامشوا فی مناکبها یعنی پس فرو ریخت پروردگار زمین بعد وفات پیغامبر خود فتحها که می پوشانید آنچه زمین راست از اطراف و جوانب ۵

وکلّمه الاحجار والعجم والحصی ✦ وتکلیم هذا النوع لیس برایب

عجم جمع اعجم وکلما لا یقدر على الکلام اصلا فهو اعجم امر رائب ای قار ثابت یعنی سخن گفت با او سنگها وبسته زبانان و سنگریزها و سخن گفتن این نوع نیست موافق عادت ۵

وحنّ له الجذع القدیم تحننا ✦ فان فراق الحب ادهی المصائب

وناله کرد برای او تنه درخت کهنه از جهة اندوه پس تحقیق فراق دوست شاق ترین مصیبتها است ۵

واعجب تلك البدر ینشق عنده ✦ وما هو فی اعجازه من عجائب

یعنی عجیب ترین معجزات ماه شب چهار دهم است که شگافته میشود نزدیک آنحضرت صلی الله علیه وسلم

ونیست انشقاق بدر در جنب اعجاز آنحضرت صلی الله علیه وسلم از عجائب ٥

وشق له جبریل باطن صدره ۔۔۔ لغسل سواد بالسویداء لازب

لازب چفسنده یعنی بشگافت برای او جبرئیل اندرون جوف آنحضرت صلی الله علیه وسلم برای شستن سیاهی که بدانه دل چفسنده است ٥

واسری علی متن البراق الی السماء ۔۔۔ فیاخیر مرکوب ویاخیر راکب

یعنی شب روی کرد بر پشت براق بسوئی آسمان پس چه نیک مرکوب است براق و چه نیک راکب است آنحضرت صلی الله علیه وسلم ٥

وشاهد ارواح النبیین جملة ۔۔۔ لدی الصخرة العظمی وفوق الکواکب

یعنی معائنه فرمود آنحضرت صلی الله علیه وسلم ارواح پیغمبران را همه یکجا نزدیک صخرة الله که در مسجد بیت المقدس است و بالائی ستارها یعنی بالای آسمان ٥

وشاهد فوق الفوق انوار ربه ۔۔۔ کمثل فراش دافن متراکب

یعنی معائنه فرمود بالای آن بالا یعنی بالای سبع سموات انوار پروردگار خویش مانند پروانهای بسیار یکی بیکی متصل شده ٥

وراعت بلیغ الآی کل مجادل ۔۔۔ خصیم تمادی فی مراء المطالب

یعنی ترسانید آیات قرآن که در نهایت بلاغت است هر جدالی کننده ستیزنده را که از حد گذشت در جدال کردن در مباحث علمیه ٥

براعة اسلوب وعجز معارض ۔۔۔ بلاغة اقوال واخبار غائب

براعة تمام شدن در فضل و گذشتن از یاران در دانش بدل است از بلیغ الآی بدل اشتمال یعنی در ترس انداخت مجادل منکر را بچند وجه فضل اسلوب و درماندن معارض وقت معارضه و بلاغت کلام و خبر دادن از امر غائب

چون خبر عاد و ثمود و خبر فتح بدر و غلبۂ روم بر فارس و جز آن و در بیت اشارتست بآنکه نزدیک محققین اعجاز قرآن بچهار وجه است ٥

وسماه رب العرش اسماء مدحه
تبین ما اعطی له من مناقب ؛

یعنی نامید آنحضرت را صلی اللہ علیہ وسلم خداوند عرش بنامها که دلالت بر مدح آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم میکنند که بیان میکنند برای آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آنچہ عطا فرموده است او را از منقبتها ٥

رؤف رحیم احمد و محمد
مقفی و مفضال یسمی بعاقب

المقفی آخر الانبیاء و کذلک العاقب چهار اسم در قرآن آمده است رؤف رحیم و محمد و احمد و سه اسم مقفی و نبی الرحمة و عاقب در حدیث آمده مفضال بمعنی نبی الرحمة است

فصل هشتم در دعا بر آل و اصحاب و ذکر شجاعت اصحاب و نجابت اهل بیت ٥

اذا ما اثاروا فتنة جاهلیة
تقود بجیش زاخر من کتائب

زخر پر شدن رود و دریا از آب کتیبہ لشکر یعنی هرگاه برانگیزند کافران فتنۂ جاهلیت را یعنی بر عداوت حضرت پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم و ابطال امر اسلام جمع شوند آن فتنه که میکشد دریای پر شده از لشکرها ٥

یقوم لدفع الباس اسرع قومة
بجیش من الابطال غر السلاهب

البطل بالتحریک دلیر الغرة بیاض الوجه الغر البیض سلهب اسپ دراز خانه یعنی بر میخیزد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم برای دفع شر کافران زودترین برخاستن بلشکری از پهلوانان که سفید است پیشانی اسپان ایشان ٥

اشداء یوم الباس من کل باسل
ومن کل قرم بالاسنة لاعب ؛

بسالة دلیری نمودن یقال شجاع باسل قرم شتر گرامی که بروی بار کنند و بجهة کشتی گذارند ثم قیل للسید الشجاع قرم یعنی قوی دل اندر روز جنگ از هر شجاع دلیر و از هر زور آزمائے که بسنانها نیزه بازی کننده باشد ٥

تولت اقدامًا وبیلا و جرأة
نفوسهم من امهات عجائب

اقدام پیش درآمدن و شجاعت نمودن بنیل و نبالہ آگاہی و بزرگی یعنی میراث گرفتہ است اقدام و بزرگی وجرئت را نفوس ایشان از مادران صاحب نجابت و این بیت برطور کلام قریش واقع شدہ کہ نجابت والدات می ستودند و مبدء می ہستند کہ اخلاق فاضلہ از جانب والدہ میراث میرسد و فی الحدیث انا ابن العواتک ۵

جزی اللہ اصحاب النبی محمد ۔۔۔ جمیعا کما کانوا لہ خیر صاحب

ثواب و ہاد خدا تعالی اصحاب پیغامبر را صلی اللہ علیہ وسلم ہمہ ایشان را چنانکہ بہترین بودند ہمنشین آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم

وآل رسول اللہ لازال امرہم ۔۔۔ قویما علی ارغام انف النواصب

یعنی اہل بیت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہمیشہ باد حال ایشان راست و درست بخاک آلودہ کردن بینی جمعی کہ عداوت اہل بیت دارند ۵

ثلث خصال من تعاجیب ربنا ۔۔۔ نجابۃ اعقاب لوالد طالب

یعنی سہ خصلت از اعجوبہا آثار قدرت پروردگار ماست یکی نجابت اولاد ابیطالب چون ابیطالب در شعر راست نمی نشست بلفظ والد طالب نقل کردہ شد ۵

خلافۃ عباس و دین نبینا ۔۔۔ تزاید فی الاقطار من کل جانب

یعنی دوم خلافت بنی عباس سوم دین حضرت پیغامبر ما صلی اللہ علیہ وسلم کہ در اندک مدت زائد شد در ہمہ اطراف از ہر جانب درین دو بیت اشارتست بآن قصہ کہ عبد المطلب پیش سیف بن یزن رفت وی کاہنان را طلبید و جمیع کاہنان خبر دادند کہ دریک نیمہ بدن عبد المطلب نبوۃ و دیعت نہادہ اند و در نیمہ دیگر خلافت و تنگیست است در قول کاہنان بانکہ خدا تعالے از اعاجیب قدرۃ خود سہ چیز در عبد المطلب و دیعت نہادہ نجابت در آل ابیطالب و خلافت در آل عباس و نبوۃ ظاہرہ باہرہ در نسل عبد اللہ

فصل نہم در ذکر طبقات مسلمین کہ قرنا بعد قرن حامل دین متین ہستند و دعا برای ایشان ۵

یؤید دین اللہ فی کل دورۃ ۔۔۔ عصائب تتلوا مثلہا من عصائب

العصائب جمع عصابه بهم الجماعة من الناس من العشرة الی الاربعین و لا واحد لها من لفظها یعنی تقویة دین خدا تعالی
میکنند در هر دورهٔ از زمان جماعتها که از پی می آیند مانند خود را از جماعتهای دیگر یعنی در هر زمان همه این جماعة
پیدا می شوند ٥

منهم رجال یدفعون عدوهم ... بسمر القنا والمرهفات القواضب

سمر بالضم گندم گون شدن القناة الرمح والجمع قنوات وقنی ارهاف تیز کردن شمشیر مرهف نعت منه قاضب
وقضیب تیغ بران و قواضب جماعة یعنی پس ازین جماعات جمعی هستند که دفع میکنند دشمنان خود را به نیزه های
گندم گون و شمشیرهای تیز و این بیت اشارة است بغزاة که دفع کفر میکنند بکارزار ٥

ومنهم رجال یغلبون عدوهم ... باقوی دلیل مفحم للمغاضب

افحام خاموش گردانیدن یعنی ازین جماعات جمعی هستند که غالب میشوند بر دشمنان خود باقوی دلیل که ساکت
کننده است خصومت کننده را و درین بیت اشارتست بمتکلمین که بالزام مخالفان ملة و نوابت ملة مصطفویه
مشغول اند ٥

ومنهم رجال بینوا شرع ربنا ... وما کان فیه من حرام وواجب

یعنی ازین جماعة جمعی هستند که بیان کردند شریعت پروردگار ما را و آنچه در شرع است از حرام و واجب و غیر آن
و این اشارة است بفقها که بعلم احکام و فتاوی قایم اند ٥

ومنهم رجال یدرسون کتابه ... بتجوید ترتیل وحفظ مراتب

درس و دراسة سبق گفتن از کتاب یعنی ازین جماعة جمعی هستند که درس میگویند کتاب خدا تعالی را بجید ساختن
ترتیل و نگاهداشتن مراتب اداء لفظ مثل مخارج حروف و صفات حروف و انواع وقوف و مانند آن و این
اشارة است بقراء که بتلاوت کتاب الله مشغول اند ٥

ومنهم رجال فسروه بعلمهم ... وهم علمونا ما به من غرائب

غریب لفظ قلیل الاستعمال را گویند و نیز دقیقه که هر کسی بفهم آن نتواند رسید یعنی ازین جماعات جمعی هستند که
که تفسیر کردند قرآن را بعلم خویش و ایشان آموختند ما را انچه در قرآن است از غرائب و این اشاره است بمفسرین که
بتفسیر کتاب الله مشغول اند ۵

ومنهم رجال بالحدیث تولعوا ۔ وما کان منه من صحیح وذاهب

ولع حریص شدن بچیزے صلته بالباء یعنی ازین جماعات جمعی هستند که حریص شده اند بعلم حدیث و دانستن انچه
از حدیث صحیح و ضعیف است و این اشارة است بمحدثین که قایم اند بعلم حدیث ۵

ومنهم رجال مخلصون لربهم ۔ باتقاسهم خصب البلاد الاجادب

خصب بکسر الخاء فراخی سال الاجادب الارض التی لا نبات فیها ماخوذ من الجدب و هو القحط یعنی ازین جماعات
جمعی هستند که خالص کنندگان اند نیت خود را و عمل خود را برای خدا تعالی ببرکت دمهای ایشان است
ارزانی شهرهای قحط زده و این اشارة است بعباد صوفیه ۵

ومنهم رجال یهتدی بعظاتهم ۔ فئام الی دین من الله واصب

الفئام مهموز الجماعة الکثیرة الواصب اللازم والدائم قال الله تعالی وله الدین واصبا ویقال وصب علیه اے
واظب علیه یعنی و ازین جماعات جمعی هستند که راه یاب میشوند بسبب وعظ ایشان جماعة کثیره از مردمان بسوے
دینی که لازم و دائم است آمده از جانب خدائے تعالی این اشارت است بواعظان ۵

علی الله رب الناس حسن جزائهم ۔ بما لا یوافی عده ذهن حاسب

موافاة بهم رسیدن یعنی بر خدائے پروردگار مردمانست جزائے نیک ایشان بآن ثواب که در نمی یابد شمردن او را
ذهن هیچ حساب کننده

فصل دهم در بیان عشق آنجناب صلی الله علیه وسلم و اشاره بنبتة الوسیتة و بعض آثار آن نسبت ۵

فمن شاء فلیذکر جمال بثینة ۔ ومن شاء فلیغزل بحب الزیانب

بثنیہ نام معشوقہ زیانب جمع زینب مغازلہ عشق بازی کردن یعنی پس ہر کہ خواہد کو ذکر کند جمال بثینہ را و ہر کہ خواہد پس اظہار عشق کند بحب زینبہا ست

سا ذکر حبی للحبیب محمد   اذا وصف العشاق حب الحبائب

یعنی بیان خواہم کرد عشق خود را بنسبۃ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وقتیکہ بیان کنند عاشقان دوستی معشوقہا را ست

واذکر وجدا قد تقادم عہدہ   حواہ فوادی قبل کون الکواکب

یعنی بیان خواہم کرد عشقی را کہ قدیم شدہ است زمان او و در گرفتہ است دل من آن عشق را پیش از پیدا شدن ستارہا درین بیت اشارہا واقع شدہ است بدقیقہ از دقائق علوم تصوف کہ میل اعیان ثابتہ بسوی احدیت پیش از زمان است و ہمان عشق است کہ امروز در میان کمل اہل اویسیہ و جناب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بر روی کار می آید و تفصیل این دقیقہ را این رسالہ گنجایش ندارد ست

ویبدو محیاہ لعینیّ فی الکری   بنفسی افدیہ اذا و الاقارب

یعنی ظاہر میشود روی مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم برائے دو چشم من در پینکی نفس خود را و اقارب خود را نثار و فدائے آنحضرت میگردانم در ان ساعت صلی اللہ علیہ وسلم ست

ویدرکنی فی ذکرہ قشعریرۃ   من الوجد لا یحویہ علم الاجانب

یعنی در می یابد مرا در حالت یاد کردن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم برخاستن موبر تن بسبب عشق در نمی یابد کیفیت آن عشق را علم بیگانگان ست

والفی لروحی عند ذلک ہزۃ   والنشاۃ حادون وثبۃ واثب

ہز جنبانیدن وثبہ جست کردن یعنی می یابم روح خود را نزدیک یاد کردن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم جنبشی والفی و تازگی غیر جست کردن جست کنندہ اشارہ بآنست کہ خرق وصعق و وثبہ از احوال لطیفہ قلبیہ است و انس مقتضی جنبش معنویست و آن از احوال لطیفہ روحیہ است

فصل یازدہم در ابتہال بجناب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و اشارہ بتمامی قصیدہ ؎

وصلی علیك الله یاخیر خلقه ۔۔ ویاخیر مامول ویاخیر واهب

یعنی رحمت فرستد بر تو خدائی تعالی ای بہترین خلق خدا و ای بہترین کسیکہ امید داشتہ شود و ای بہترین عطا کنندہ ؎

ویاخیر من یرجی لکشف رزیة ۔۔ ومن جوده قد فاق جود السحائب

رزیہ مصیبت الجود بالفتح المطر الواسع یعنی و ای بہترین کسیکہ امید داشتہ شود برائے ازالۂ مصیبتے و ای بہترین کسیکہ سخاوت او زیادہ است از باران بارہا ؎

فاشهد ان الله راحم خلقه ۔۔ وانك مفتاح لكنز المواهب

یعنی گواہی میدہم کہ خدا تعالی رحمت کنندہ بر بندگان خود است و تو ای رسول خدا کلید گنج بخششہائے ؎

وانك اعلى المرسلين مكانة ۔۔ وانت لهم شمس وهم كالثواقب

و گواہی میدہم کہ تو بلندترین پیغامبرانی در مرتبہ و تو بمنزلہ آفتابی ایشان را و ایشان بمنزلہ ستارہا اند ؎

وانت شفيع يوم لاذو شفاعة ۔۔ بمغن كما اثنى سواد بن قارب

یعنی تو شفیعی روزیکہ ہیچ شفاعت کنندہ نفع ندہد چنانکہ مدح تو گفتہ است سواد ابن قارب درین کلمہ اشارت است بآنکہ این مصرع تضمین کردہ شدہ است از سواد ابن قارب بلکہ این قصیدہ تتبع قصیدۂ اوست کہ در خدمت حضرت پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم انشاد کردہ است و مرتبہ قبول یافتہ ؎

وانت مجيرى من هجوم ملمة ۔۔ اذا انشبت فى القلب شر المخالب

ملمہ واقعہ و نازلہ بمعنے واحد یعنی تو پناہ دہندۂ منی از ہجوم کردن مصیبتی وقتیکہ بخلاند در دل بدترین چنگالہا را ؎

فما انا اخشى ازمة مدلهمة ۔۔ ولا انا من ريب الزمان براهب

یعنی پس نمی ترسم از سختی تاریک و نہ ہستم از گردش زمانہ ہراسان و درین بیت اشارہ است بقول استمداد عود است بفاتحۂ قصیدہ ؎

فانی منکم فی قلاع حصینة | وحل حل ید من سیوف المحارب

یعنی من در قلعه های محکمه ام از جانب شما و در دیوار آهنم از شمشیرهای جنگ کننده یعنی گو در حصار شمشیرها ام،
که به نصرت من و برای دفع اعدای من نصب کرده باشند ٥

ولیس ملوما عیّ صب اصابه | غلیل الهوی فی الاکرمین الاطائب

یعنی نیست ملامت کرده شده زبان بند شدن عاشقی که رسیده باشد او را سوزش عشق در مدح بزرگان و پاکان
و درین بیت اشارتست بختم سخن و عجز ادای مدحی که لائق آنجناب باشد و سبب یکی آنکه عشق مقتضی سکوت
است دیگر آنکه مدح بزرگان و پاکان را پایانی نیست

ختام تامل باید کرد در اسلوب قصیده که چه قسم تشبیب کرده شد و ازانجا تخلص کرده آمد بمدح آنحضرت صلی الله
علیه وسلم و کلام را در انجا الفنون بسیار ادا کرده شد و در آخر بیان عشق کرده شد و چون استحضار بمرتبۂ کمال
رسید خطاب کرده شد و در آخر قصیدۂ عود کرده شد بابتدای آن و اشعار بتمامی کرده آمد و هذا آخر ما علقناه علی القصیدة
وقد فرغنا من ذلک الشرح یوم الثلوث الرابع والعشرین من الربیع الثانی ۱۲۵۶ست وخمسین بعد الالف والمائة
من الهجرة والحمد لله رب العالمین۔

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی مولانا محمد سید المرسلین وعلی
آله واصحابه اجمعین اما بعد میگوید فقیر ولی الله عفی عنه در ینولا قصیدۂ همزیه در مدح سرور انبیاء علیه الصلوات
والتسلیمات نظم کرده شد و چون بعض الفاظ آن محتاج به تتبع کتب لغت بود بخاطر جماعۂ که مشق اشعار عرب نکرده اند
بغیر ترجمه معنی آن منقح نمیشد لهذا ترجمۂ آن ابیات و معانی لغویۂ آن املا کرده آمد والله المیسر لکل عسیر و آنرا شش
فصل ساختیم ٥

فصل اول در تشبیب بطریقی تازه که معهود شعرا نیست ؎

اذا اخبرت یوما عن ضیاء ‏ ‏ ‏ فلا تلهج ببدر او ذکاء

لهج بالشئ اولع به ذکاء بالضم غیر منصرف آفتاب لا یدخلها الالف واللام یعنی چون بخواهی روزی خبر دادن از روشنی چیزی پس حریص مشو بذکر ماه چهاردهم یا ذکر آفتاب یعنی تشبیه بماه وآفتاب مکن ؎

وان تمدح بجود ذا وسمو ‏ ‏ ‏ فلا تنظر بجود او سماء

سمو بلندی جود بالفتح المطر وبالضم الکرم یعنی واگر ستایش خواهی بسخا یا بعلو مرتبه پس نگاه مکن بسوی باران یا بسوی آسمان یعنی سخی را بباران و عالی قدر را بآسمان تشبیه مکن ؎

ولا تذکر اخا طیّ ومعنا ‏ ‏ ‏ اذا کلمت فی معنی السخاء

اخو القوم واحد منهم والمراد ههنا حاتم الطائی ومعن نام امیر مشهور که در سخاوت همداستان حاتم بوده شخصی از عرب در لفظ کلمت مناقشه کرد که استعمال مشهور تکلمت است واین مناقشه بی اصل است قال الله تعالی ویکلم الناس فی المهد وکهلا ودر احادیث بسیار یافته میشود گویند کلّمت فلانا وتکلّمت مع فلان یعنی ویاد مکن حاتم طائی را ونه معن بن یزید را چون سخن گوئی در وصف سخاوت در معن ومعنی تجنیس غیر تام است ؎

ولا تنسب اخا باس للیث ‏ ‏ ‏ ولا ذا الرفق للریح الرخاء

نسبه الی ابیه ولابیه الحقه به من باب نصر رخا بالضم باد نرم قال الله تعالی رخاء حیث اصاب یعنی ونسبت مکن صاحب حرب شدید را بشیر ونه صاحب نرمی اخلاق را بسوی باد نرم ؎

وان بینت فی المنطق موجدا ‏ ‏ ‏ فحاشا ان تشبّب بالنساء

جاء فی القوم حاشا زیدا ای الا زیدا وحقیقة معنی حاشاک جعلک فی ناحیة من الحاشیة وهی الناحیة وحاشاه ان یفعل کذا ای بعّده الله من ان یفعل کذا فی البردة ع حاشاه ان یحرم الراجی مکارمه تشبیب الشعر ترقیقه بذکر النساء واگر بیان کنی در شعر عشق را پس خدا پناه دهد از آنکه تشبیب کنی بجمال زنان ؎

فتلك شرائع للشعر قدما   وقد نسخت بختم الانبياء

قد ماظرف یعنی در زمان پیشین فا برای تعلیل است یعنی منع از تشبیه بماه و افتاب و از تشبیه بباران و آسمان و از تشبیه بحاتم و معن و از تشبیه بشیر و باد نرم و از تشبیب بجمال نسا ازین سبب است که اینهمه راهها و اسلوبها است در فن شعر شده اند در زمان پیشین و شریعتهای پیشین منسوخ شده است بخاتم الانبیاء علیه الصلوات والتسلیمات مراد آنست که بعد وجود آنحضرت صلی الله علیه وسلم مدح بنی آدم باین تشبیهات حیف عظیم است زیراکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم اکمل اند از جمیع در هر وصفی ازین اوصاف پس حق مدح آنست که بآنحضرت صلی الله علیه وسلم تشبیه داده شود نه بغیر او این لطیفه شعریست مسمی بادعا تعلیل راهها و اسلوبها را شرائع میتوان گفت بحسب وضع لغت و شریعتها بحسب عرف شرع منسوخ شده است بآنحضرت صلی الله علیه وسلم اعتماد برین مسامحه کرده تعلیل مینماید بعد ازان پرورش کرده شد این مضمون را بچند بیت دیگر ٥

فهلا قلت اذ حاولت مدحا   ببأس او سخاء او سناء

سنی بالقصر روشنی برق و سنا بمد بلندی قدر یعنی پس چرا نگفتی چون قصد کروی مدح را بشدة حرب یا بسخا یا بلندی مرتبه

اری طیفا یذکرنی عهودا   بطیبة حیث مجتمع الرجاء

این مقوله ہلا است طیف خیال طیبه از اسمار مدینه منوره است یعنی می بینم خیالی که بیاد میدهد مرا حالتهای گذشته بمدینه منوره جائیکه اجتماع انواع امید انجاست حاصل آنست که کمال مدح آدمی باعتبار شجاعت و سخاوت و بلندی قدر آنست که گفته شود که این وقائع ناشیه ازین اخلاق خیال طیفی است ازان حالتها که در مدینه منوره از ذات آنحضرت صلی الله علیه وسلم صادر می شد و بیاد میدهد این وقائع آن حالات شریفه را غیر این مدحی متصور نیست زیراکه هیچکس را بلوغ به مبلغ اخلاق انحضرت صلی الله علیه وسلم ممکن نه پس غایت مدح آنست که نمایشی باشد از اخلاق کریمه آنحضرت صلی الله علیه وسلم و خیال طیفی باشد از انچه آنجا واقع شده ٥

اشیم به وبیص سنا و میض   تألق فی البقیع و فی قباء

شام البرق ای نظر الیہ آلو بیض البریق اومض البرق وومض ایماضا وومضا ووبیضا لمع خفیا قولہ اشیم بہ بدل ہست ازاری طیفا بدل جملۃ عن جملۃ وہمچنین احس وتذکرنی وتشوقنی درابیات آیندہ واقع موقع بدل ہست تالق درخشیدن یعنی می بینیم بسبب عروضِ آن طیف روشنی راازدرخشیدن برق کہ درخشندہ ہست دربقیع الغرقد کہ میدانی ہست قریب مدینہ ومقابر صحابہ آنجاست ودرقبا کہ عالیہ است ازعوالی مدینہ واول نزول آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آنجابودہ ہست حاصل آنست کہ چنانکہ لمعان برق می آید وزود میرو وہمین صفت از وقائع شجاعت وسخاوت وبلندی مرتبہ مردمان اثار فاضلہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ درین امکنہ بود بنظر می آید وعن قریب منحمی میگردد زیراکہ مشابہتی دارد امامشابہتہ ناقصہ ع

أُحسُّ بہ نسیما من فتوح ؛		تنسّم من کدی او کداء

تنسمت الریح اذا ہبت نسیمہا النسیم باد خوش کداء بالفتح والمد الثنیۃ العلیا ممایلی المقابر وکدی بالضم والقصر الثنیۃ السفلی ممایلی باب العمرۃ وکدیّ بالضم وتشدید الیا موضع باسفل مکۃ وفی قصۃ فتح مکۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم دخلہا یوم الفتح من کداء لشعر حسان بن ثابت تثیر النقع مطلعہا کداء یعنی احساس میکنم بسبب آن طیف بادی خوش از فتوح کہ درنندہ بودہ است از موضع کدیّ یاازثنیہ کداء ع

تذکرنی احادیث التصافی ؛		مقامات بثور او حراء

اصفیتہ اذا اخلصت لہ تصافینا تخالصنا المعنی خلاص العبد لربہ فی طاعتہ واخلاص الرب لہ فی حسن جزائہ مقامات یعنی الوقائع ثور جبل نزل بہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وابوبکر ثلث لیال عند ارادتہما الہجرۃ الحراجبل تعبّد فیہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم قبل النبوۃ یاد میدہد مراچیزہای صوفیان دراخلاص ومحبت خالصہ آن وقائع راکہ گذشتہ است درجبل ثور ودرجبل حرا یعنی قصص صوفیہ عن آخرہا نمایشی است از وقائع آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ درین دومکان بوقوع آمد ع

تشوّقنی لاحوالٍ تقضّت ؛		بسلع اوبوالحی ببن حاء

تقضی سپری شدن یعنی مشتاق میگرداند اخبار تصافی بجانب آن احوال که گذشته است به جبل سلع یا در نواحی بیرحاء السلع جبل قریب المدینة کان عنده وقعة الخندق البیرحاء بیر کان لابی طلحة الانصاری کان النبی صلی الله علیه وسلم یدخلها ویشرب من ماء فیها طیب فلما نزلت لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون تصدق بها ابو طلحة رضی الله تعالی عنه علی اقاربه وبنی عمه والقصة مشهورة باید دانست که انچه مذکور شد از منع اسالیب مشهوره در شعر و از ابداع اسلوب غریب که تشبیه است با آنحضرت صلی الله علیه وسلم در خصال نیک و خلق فاضل مقرون بکمال ادب که گویم انچه در مردمان یافته میشود خیالیست طفیف دو بیصی است از برق به نسبت انچه در ذات مقدس آنحضرت صلی الله علیه وسلم بود تشبیهی تازه است که عبد ضعیف بآن مهتدی شده والحمد لله باز ازینجا انتقال کرده شد بوصف عشق و تخلص هم بطوری جدید واقع شد

فصل دوم دربیان عشق ؎

تصورت الدیار فهام قلبی   وهیج ذکرها منی بکائی

هیجان سرگشتگی از عشق یعنی تصور کردم دیار حبیب را چون ذکر طیبه و بقیع و قبا و مانند آن آمد پس سرگشته شد دل من و برانگیخت یاد کردن آن دیار از من بکا مرا ؎

روت عندی شمائل عن حبیب   فابکتنی وزادت من عنائی

روایت کرد آن یار خوبیها را از محبوب پس گریانید مرا و زیاده ساخت محنت مرا در ذکر روایت شمائل که کتابی است مشهور و لفظ عن ایهام اطباق است ؎

ایا قلبی باحسن ان تقطع   فلا سلوان لی بعد التوائی

سلوان بوزن السلطان دوا ریسلی به المحزون النوار کالفراق وزنا و معنی ـ ای دل بسبب اخران من پاره پاره شو زیرا که دوا رتسلی بخش نیست مرا بعد فراق محبوب ؎

ویا صدری بالامی تشقق   فلا ارضی لنفسی بالبقاء

وای سینہ من بسبب دردہائی من بشگاف زیراکہ راضی نیستم بقا برای نفس خود ٥

فهل من مشتری روحی بروحی ‍ ‍ ‍ ‍ یبرّدُ روحنی بوعدٍ من لقاء

روح بالضم جان در روح بفتح آسایش آیا خرید کنندہ ہست جان مرا باسائشی آسائش دہد مرا بوعدۂ از لقائی محبوب یعنی آسائش بمن رساند وجان مرا غلام کند میان روح و روح تجنیس است ٥

یبشرُنی بنعُمٍ بعد بؤسٍ ‍ ‍ ‍ ‍ واسعادٍ لها بعد الشقاء

بدل است از یروحنی بدل جملہ از جملہ نُعم نازکی وراحت ضد بوس ہر دو بضم اول وسکون ثانی یعنی بشارت دہد مرا بآسودگی بعد محنت وبشارت دہد بہ نیک بختی جان بعد بدبختی آن ٥

وقالوا اخرُجُ تنزہ فی مروج ‍ ‍ ‍ ‍ لتسلو من تباریح البلاء

تنزہ بصحرا رفتن مرج بسکون وسط سبزہ زار برحا مشقت وتباریح ہمچنان یعنی گفتند نصیحت کنندگان برآئی از خانہ سیر کن در سبزہ زارہا تا تسلی یابی از مشقتہائی بلائے عشق ٥

وما عذر المشوق اذا تلہّی ‍ ‍ ‍ ‍ خلیّ القلب فی شرع الوفاء

المشوق شائقہ مشتاق ساخت او را شوق آرزومند گردانیدن وآرزومند شدن مشوق عاشق تلہّی بازی کردن خلی بی غم ضد شجی جواب آن ناصحان میگوید وچیست عذر عاشق در شرع وفا وقتی کہ بازی کند بے غم شدہ دل او یعنی در شرع وفا آن گناہی است کہ عذر ندارد ٥

بجبّ الحبّ قد امسیٰ رہینا ‍ ‍ ‍ ‍ فما بالُ الحدائق والفضاء

جب چاہ عمیق حدیقہ باغ فضا میدان واسع این جواب دیگر است بچاہ عشق درماندہ شام کردہ است پس چہ حالست باغہا ومیدان واسع را یعنی درچاہ عشق افتادہ را باغہا ومیدان واسع بچہ کار آید در جُب وحُب تجنیس خطی واقع شدہ ٥

ومن قاسیٰ اذی من ماء عین ‍ ‍ ‍ ‍ فهل یغنیہ شیئاً عین ماء

المقاساة معالجة الامر الشديد یعنی و هر که یافته باشد مختفی از آب چشم ایا سود میدهد او را هیچ سود دادن چشمهٔ آب یعنی کسیکه پوشیده گریانست از دیدن چشمها چه فائده دارد در مار عین عین ماء قلب واقع شده ٥

وقالوا انظم قصیدا فی مدیح … یخفف بعض ما بک من عناء

قصید پارهٔ شعر و کذلک القصیدة کالسفین و السفینة و گفتند ناصحان نظم کن قصیدهٔ در مدح که سبک کند از تو بعض انچه می یابی از رنج یعنی خاطر خود را بفکر شعر مشغول کن تا تخفیف رنج تو باشد ٥

واسئ للمعنّی من قصید … یبوح بشجوه بمدح او هجاء

تعنیه رنج دادن و شاع شی من ادیم تجلی به و رباعی صح با تجوهر جواب میگوید و از کجا میسر شود رنج دیده را قصیدهٔ شعر که مزین کند او را بمضامین مدح یا هجو باید دانست که ازینجا تخلص کرده شد به مدح آنحضرت صلی الله علیه وسلم ٥

وان لا بد تمدح ذا معال … فحسبك مدح خیر الاصفیاء

علا بالفتح والمد بلندی در قدر معلاه کذلک و الجمع معالی و اگر ناچار مدح کنی صاحب بلندیها قدر را پس کافی است مدح بهترین اصفیا یعنی ذات آنحضرت صلی الله علیه وسلم ٥

وان تمدح رسول الله یوما … فحاذر ان تقصّر فی الثناء

و اگر مدح کنی پیغامبر خدا را روزی پس احتیاط بکن ازانکه تقصیر کنی در ثنائے آنحضرت صلی الله علیه وسلم

فصل سوم در نکتهٔ تازه در مدح آنجناب صلی الله علیه وسلم ٥

وحاشا ان تقول له المعالی … به کل المعالی و العلاء

خدا پناه دهد ترا ازانکه گوئی آنحضرت را است بلند قدریها که این تقصیر است در مدح وی صلی الله علیه وسلم بلکه حق سخن آنست که بآنحضرت صلی الله علیه وسلم متقوم است انواع بلند قدریها مفصلا و تمام بلند قدری مجملا ٥

کریم ان تجتمع المعالی … تری فی جنبه مثل الهباء

الحال اثبات میکند این مضمون را بدلیل و میگوید آن کریم است که اگر جمع شوند همه بلند قدریها دیده شود آن

خوبیهای در پهلوی آنحضرت صلی الله علیه وسلم مانند غبار است

معالی الناس ان امعنت فکرا ۔۔۔ برازخ فی انتقاص و اعتلاء

برزخ حجاب متوسط اخلاق فاضله مردم اگر دور رو ور رسی و در فکر متوسط است در کمی و زیادة یعنی هر خلق فاضل توسط است در افراط و تفریط مانند شجاعت که برزخ است در جبن و تهور و حکمت که برزخ است در سفه و جربزه و علی هذا القیاس

هو الفرد الذی ینمی الیه ۔۔۔ لیعرف حال دانیهم و ناء

ینمی الیه ای ینتسب الیه دنا یدنو ای قرب نای ینای ای بعد آوست آن مرد که نسبت کرده میشود بسوی او سائر افراد را تا شناخته شود حال قریب از میان ایشان و حال بعید از میان ایشان یعنی شناختن اخلاق فاضله نمیتواند بود الا بشناخت فرد معتدل کامل الاعتدال پس هرچه دران فرد یافته شود خلق فاضل است و آنچه ازوی متجاوز است بجانب افراط یا بجانب تفریط آن خلق غیر فاضل است باز آنچه متجاوز است نیز متفاوت هرچه باین فرد نزدیک تر است بهتر از آنچه دور افتاده و آن فرد معتدل ذات معلی آنحضرت است صلی الله علیه وسلم چون خلق فاضل متحقق و متشخص نمی شود الا بآن فرد کامل پس اخلاق فاضله متقوم باوست

کاطراف الدوائر حین یعزی ۔۔۔ لمرکزها بقرب و انتواء

العزو النسبة الانتواء البعد مانند اطراف دوائر یعنی اجزاء محیط دائره و سطح آن وقتی که نسبت کرده شود بسوی مرکز آن دائره بقرب و بعد گفته شود این طرف نزدیک است و آن طرف دور معرفت موضع آن طرف و نسبت از دور اثر متحقق نشود تا آنکه نسبت کنند او را بمرکز دائره همچنان اخلاق متفاوته را تا نسبت بفرد معتدل ننهند موضع او از اعتدال و تفریط و افراط شناخته نشود

به صارت معالیهم معالی ۔۔۔ بلا ریب هناک و لا خفاء

بسبب آنحضرت صلی الله علیه وسلم شد معالی بنی آدم از قسم معالی بغیر شک درین مسئله و بغیر خصوصیت یعنی ثابت شد باین بیان واضح که معالی متحقق نشد الا بذات مطهر آنحضرت صلی الله علیه وسلم و حقیقت معالی متقوم بذات اوست

صلی اللہ علیہ وسلم پس مدح کامل آنحضرت است صلی اللہ علیہ وسلم کہ گوئیم در ذات آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم جمع شد اخلاق فاضلہ چنانکہ جمہور مادحان میگویند

فصل چہارم در نکتہ دیگر از مدح آن نیز فکر تازہ است

اشارات لاصحاب الولاء	وفی ارسالہ للناس طرا

طراای جمیعا و در فرستادن خدای تعالی آنحضرت را صلی اللہ علیہ وسلم برائی مردمان ہمہ ایشان اشارتہاست اصحاب دوستی را یعنی آنان را کہ محبت پیغامبر علیہ الصلوۃ والسلام علی الوجہ الاتم دارند و آنحالہ را در عرف صوفیہ فنا فی الرسول گویند

ویصدر من نداء بارتواء	فلا صادی غلیل القلب الا

صادی تشنہ غلیل سوزش سینہ بسبب تشنگی الندا ہو العطا الارتوا سیراب شدن پس نیست ہیچ تشنہ کہ سوزش سینہ دارد دل وی مگر رجوع میکند از عطار آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بسیرابی حاصل آنست کہ ہر فردی از افراد بنی آدم بر استعدادی مخلوق شدہ است و بعد ریاضت بمقامی معین بر حسب ہمان استعداد خود خواہد رسید و در اثنای ریاضت قبلہ ہمت وی ہمان مقام است و بالطبع تشنہ ہمان مقام چون ثابت شد کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مبعوث شدہ برای اصلاح جمیع افراد بنی آدم لازم آمد کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم موصل ہر مستعد باشند بمقامی کہ بالطبع تشنۂ آنست

وکل دقیقۃ سر اقتداء	ففیہ رقیقۃ بازاء کل

پس در آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نقطہ باریکی ہست بمقابلہ ہر فرد از است و ہر نقطہ سر اقتداء شخصی است با آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم یعنی لطائف بارزہ و کامنہ باین مثابہ جامعیۃ دارند کہ بہر اعتبار و بہر وجہ مقتدای خلق تواند شد درین کلمہ کہ رقیقۃ بازاء کل و کل رقیقۃ قلب واقع شدہ

یفوق الناس طرا فی العلاء	تعالی اللہ لا تحسبہ فردا

بزرگ است خدا گمان مکن آنحضرت را صلی اللہ علیہ وسلم فرد واحد از افراد بنی آدم کہ فائق شدہ است از مردمان همہ ایشان در بلندی مرتبہ چنانکہ اکثر مادحان ذکر میکنند

ولکن الحقائق قد تداعت		ممثلۃً امام الاتقیاء ؛

تداعی تفاعل است از دعوۃ فی الحدیث تداعت علیکم الامم ای اجتمعوا و دعا بعضهم بعضاً وفی الحدیث اذا اشتکی بعض الجسد تداعی الیہ سائر الجسد بالحمی والسهر ای دعا بعضہ بعضاً این مگو کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرد واحد است فائق شدہ بر سائر افراد لیکن این را بگو کہ حقیقتهائے افراد بنی آدم یکدیگر خواندہ جمع شدہ صورت گرفتہ است بشکل امام متقیان کہ ذات مکرم جناب اوست صلی اللہ علیہ وسلم واین مضمون بہمان میماند کہ حکیمی گفتہ است

ولیس علی اللہ بمستنکر ؛ ان یجمع العالم فی الواحد

فصل پنجم در نکتہ سوم کہ نیز فکر تازہ است

وفی امر الشفاعۃ حین یدعی		لها من بعد عذر الانبیاء

وصاحب فنافی الرسول را اشارتها است در قصہ شفاعت وقتیکہ خواندہ شوند آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم برای شفاعت بعد عذر آوردن پیغامبران یعنی ہر پیغامبری عذری تقریر کند وگوید نفسی نفسی ایتوا فلانا تا آنکہ پیش آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آیند آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمایند انا لها انا لها

فیرحمهم بدعوتہ جمیعاً		ویکرمهم باصناف العطاء

پس رحم کند خدا تعالی افراد بنی آدم را همہ ایشان بدعای آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وگرامی کند ایشانرا بانواع عطا اشارہ بآنست کہ شفاعت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم رسندہ است بهر فرد بنی آدم از جهۃ خلاص از انتظار باز صالحان بشفاعت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم زیادہ ثواب یابند از انچہ پاداش اعمال ایشان بودہ است واہل صغائر را الطہارۃ وصلوۃ وصوم وصدقہ وذکر وتلاوت مکفر ذنوب گردد بسبب شفاعت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم واہل کبائر پارہ در اول مرہ خلاص شوند ببرکت شفاعت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وپارہ در دوزخ معذب باشند وبعد زمانی خلاص یابند پیش

ازوقتی که اعمال ایشان آنرا تقاضا کرده است از جهة شفاعت آنحضرت صلی الله علیه وسلم و اینست سر قول شریف آنحضرت صلی الله علیه وسلم فهی نائلة انشاء الله من قال لا اله الا الله من قلبه ۵

کانبوب لرحمته تعالے ‖ وما الانبوب الا قبس ماء

انبوب آنچه از قصبه مجوف می باشد یقال بنیهما قیس رمح وقاس رمح یعنی مقدار یک رمح آنحضرت صلی الله علیه وسلم درامر شفاعت مانند فواره است برائی رحمت خدائی تعالی ونیست فواره مگر باندازهٔ آب حاصل آنست که در محشر رحمت الٰهی برائی افراد بنی آدم نازل می شود وطلب آنحضرت صلی الله علیه وسلم بمنزلهٔ فوارهٔ اوست شرف فواره از آبی که دروی می جوشد می توان دانست چنین آب را چنین فوارهٔ می بایست

فصل ششم در مخاطبه جناب عالی علیه افضل الصلوات واکمل التحیات والتسلیمات ۵

واخر ما لمادحه اذا ما ‖ احس العجز عن کنه الثناء ۵

کنه الشی حقیقته وآخر حالتی که ثابت است مادح آنحضرت را صلی الله علیه وسلم وقتیکه احساس کند نارسائی خود را از حقیقت ثنا

ینادی ضارعا لخضوع قلب ‖ وذل وابتهال والتجاء

ضراعة بالفتح خواری وزاری ابتهال اخلاص در دعا آنست که نداکند زار وخوار شده بشکستگی دل و اظهار بی قدری خود وباخلاص در مناجات وبه پناه گرفتن ۵

رسول الله یا خیر البرایا ‖ نوالک ابتغی یوم القضاء

باین طریق ای رسول خدا ای بهترین مخلوقات عطای ترا میخواهم روز فیصل کردن یعنی روز حشر وحساب ۵

اذا ما حل خطب مدلهم ‖ فانت الحصن من کل البلاء

حلول فرود آمدن خطب کار عظیم ادلهام تاریک شدن لیلة مدلهمة وقتیکه فرود آید کار عظیم در غایت تاریکی پس توئی پناه از هر بلا ۵

الیک توجهی وبک استنادی ‖ وفیک مطامعی وبک ارتجائی

بسوی توست و آوردن من و بتوست پناه گرفتن من و در توست امید داشتن من ٭ نیست انچه در ترجمهٔ قصیدهٔ همزیه مفتوح شده کان ذلک یوم الخمیس احدی عشر من شهر جمادی الاولی [illegible]ھ الحمد لله تعالی اولاً و آخراً

بسم الله الرحمن الرحیم

هذه قصیدة حسان بن ثابت شاعر رسول الله صلی الله علیه وسلم نقلناها عن شرح صحیح المسلم للفقیه داود احمد رحمه الله تعالی

عفتُ ذات الاصابع فالجواء ٭ الی عذراء منزلها خلاء

دیار من بنی الحسحاس قفرٌ ٭ تعفیها الروامسُ والسماء

وکانت لا یزال بها انیس ٭ خلال مروجها نعمٌ وشاء

فدع هذا ولکن من لطیفٍ ٭ یؤرقنی اذا ذهب العشاء

لشعثاء التی قد تیمته ٭ فلیس لقلبه منها شفاء

کانّ سبیئة من بیت راس ٭ یکون مزاجها عسل وماء

نولیها الملامة ان الممنا ٭ اذا ما کان مغث او لحاء

ونشربها فتترکنا ملوکا ٭ واسدًا ما ینهنهنا اللقاء

عدمنا خیلنا ان لم تروها ٭ تثیر النقع مطلعها کداء

تبارئنا الاعنّة مصعدات ٭ علی اکتافها الاسل الظماء

تظلُ جیادنا متمطرات ٭ تلطمهن بالخمُر النساء

فاما اعرضوا عنا اعتمرنا ٭ وکان الحق وانکشف الغطاء

والا فاصبروا لجلاد یوم ٭ یعزُ الله فیه من یشاء

وجبریلٌ رسول الله فینا ٭ وروح القدس لیس له کفاء

وقال الله قد ارسلت عبدا ٭ یقول الحق لیس له خفاء

شهدت به فقوموا صدقوه	فقلتم لا نقوم ولا نشاء
وقال الله قد انشرت جندا	هم الانصار عرضتها اللقاء
لنا فی کل یوم من معد	سباب او قتال او هجاء
نحکم بالقوافی من هجانا	ونضرب حین تختلط الدماء
الا ابلغ ابا سفیان عنی	مغلغلة فقد برح الخفاء
بان سیوفنا ترکتک عبدا	وعبد الدار سادتها الاماء
هجوت محمدا واجبت عنه	وعند الله فی ذاک الجزاء
هجوت محمدا برا حنیفا	رسول الله شیمته الوفاء
اتهجوه ولست له بکفو	فشرکما لخیرکما الفداء
فان ابی ووالدتی وعرضی	لعرض محمد منکم وقاء
لسانی صارم لا عیب فیه	وبحری لا تکدره الدلاء

حاکم سے سازیم قوافی را ۱۲

اذا قتل الرجال انتقل امر معاش نساءهم فی ید الاماء ۱۲

لان خیر بنی الهاشم ابناء المخزومیة وهم عبد الله و عبد المطلب ۱۲

بوسفیان ۱۲ — محمد صلی الله علیه وسلم ۱۲

ای من سیلکم وقایة لانکم تسبون فی عرض محمد صلی الله علیه وسلم

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله منزل الحکم و واهب النعم وصلی الله علی سیدنا محمد وآله وصحبه وسلم - اما بعد میگوید فقیر ولی الله عفی عنه که سابقا بعض معارف غامضه در دو قصیده تائیه ولامیه که هر یکی قریب سی بیت باشد بلسان رمز واشارت بیان کرده شد والحال شوق برادرم خواجه محمد امین اکرمه الله بشهوده باعث شرح آن میشود بین الاجمال والتفصیل والله یقول الحق وهو یهدی السبیل القصیدة الاولی

الا کل حال دون حالی ورتبتی	لقد فات عن حد المدارك صبوتی
ولم یبق لی حال سوی الحق نفسه	تساوت الی الحالات من بعد نسبتی

صبوة بالضم میل بکودکی و جوانی مراد اینجا مقام جذب است و غلبۂ نور اطلاق و اضمحلال ظلمت تقید یعنی تساوت آنست کہ نسبت من بااینحال و نسبت من بآنحال ہر دو متساوی اندرین دو بیت اشارہ کردہ شد بمرتبۂ ثانیۂ کبریٰ۔

وکانت کمالات تحل قلوبھم ‌‌ ‌‌ بفسحۃ صدر او طھارۃ فطرۃ

وکانت کمالات تحل نفوسھم ‌‌ ‌‌ تجلی صراح او بجذب محبۃ

فجاءت رجال بعدھم فتفطنوا ‌‌ ‌‌ بان کمال العین لا علی الوسیلۃ

وجاءت رجال مفھمون ففھموا ‌‌ ‌‌ باسرار ذی الجبروت جلت وعزت

وتبعث بالرحموت عزم کانھا ‌‌ ‌‌ لکل من الجبروت والدھر عمت

درین ابیات اشارہ کردہ شد باختلاف فیض الٰہی در ادوار و ختم فیض بروست یکی از خاتمین و فتح دیگری بروست یکی از فاتحین پس دورۂ اولی دورۂ تابعین و تبع تابعین و طبقۂ رابعہ است و فیضی کہ درین دورہ نصیب بشر شد دو مرتبہ است مرتبۂ ایمان کہ طہارت فطرۃ کنایت از وست و مرتبۂ احسان کہ فسحۂ صدر تفسیر اوست و بعد از ان سید الطائفہ جنید قدس سرہ فاتح فیض دیگر شد و آن مرتبۂ روح و سر است و سر اگر غالب باشد تجلی صراح میسر شود و اگر روح نیز با او پیوندد تجلی باشد ہمراہ انس و محبت خاصہ و بعد ازین طبقہ دو نوع فائض شد مرتبۂ خفی و فوق آن کہ بکمال عین بآن ایما کردہ شد زیرا کہ آخر این راہ بقای عبد است بعین ثابتۂ خودش ہر چہ برسر وی میرود و مانند آبی باشد کہ از انار تنتلم سیر یزد چہ وجود مطلق را قالبی است و وضعی بمقتضای ہمان قالب میرود و مرتبۂ جہت و نور القدس و آنرا باسرار ذی الجبروت تعبیر کردہ شد و نصیب این زمان جمع الجمع است و دہر عبارت از نفس کلیہ است و جبروت اشارہ بہ تجلی اعظم۔

کان ھنالک الدھر سدرۃ طودھا ‌‌ ‌‌ وجبروتہا نار الکلیم تجلت

کان ھنالک الدھر جسم وعنصر ‌‌ ‌‌ وجبروتہا فیض الحیوۃ برحمۃ

کان ھنالک الدھر جسم طبیعۃ ‌‌ ‌‌ وجبروتہا کم سرت فتساوت

كان هناك الدهر ارض كثيفة ... وجرم تها شمس وضرب اشعة

اين چهار مثالست نسبت تجلى اعظم را بانفس كليه حاصل اينهمه آنست كه تجلى اعظم صورة حق ست ظاهر شد در نفس كليه

فشاهدتها في الحق غارت عيونها ... وما ثم من وجد وصحو ونشوة
وشاهدت ان الامر فيه مرتب ... لطي تفاصيل الوجود بوحدة

درين دو بيت اشاره كرده شد كه افراد عالم همه مرتقى مى شود بانواع وانواع باجناس واجناس بجنس الاجناس ومرجع آنهمه طور كلى حملى احاطى وجود مطلق ست وآن اطوار بايكديگر مرتب اند مندرج در وحدة وجود مطلق ـ

وكل تجلى حكمه فى مقامه ... وان ليس من بعد المقام بصولة
وكل كلام من تجلى فانما ... ينادى لمن تحت التجلي بجهرة
وكل تجلى شمس حق شعاعها ... افاضات انوار بصرف الصمودة
اذا ما اقتضى امرا واوجب موجبا ... تصرف فيه بالوجوب بسطوة
وذلك ان العبد فيه محدّق ... بحق وباضمحلاله فى الحقيقة
فان لاحمر ضمن فى هيولى وصورة ... لعدات معانيه له من طبيعة

ای التدوّن ای بالوان الاعمال الملكية ۱۲
عبارة عن الصورة الجد والنوعية ۱۲

درين شش بيت اشاره كرده شد بعكوس تجلى اعظم كه در نفوس بشريه ظاهر ميشود در منام يا توجه روح وسر يا در بعض احيان عالم مثال وآنكه اين عكوس تجلى ازان جهة اند كه حاكى بعض كمالات اعظم باشند نه باعتبار تركيب سر ظاهر در نشار مظهر كه بآن اعتبار از عالم ست نه از تجليات وعارف نظر نميكند مگر از جهة مرآتية حق ـ

تركنا الصياصى العنصريات خلفنا ... ومتنا عن الناسوت اية موتة
هناك وجدنا الناس خمسة اضرب ... وخمسين صنفا من تفاصيل صبغة
وهننا عن الاجداث من بعد هذه ... وسرنا عن العرض الحقيق بمرة
ارانى طبّاء الانس من بعد هذه ... اماما لاعيان الانام بنزهة

المتاع ۱۲
حال ۱۲

اری کل انسان بصول بجرٌ دہ ۞ کعضوٍ من الاعضاء من بین جثتی

اری الکل معذوراً بما قد اصابہ ۞ اذا الفیض یجری من تقاسیم رحمۃ

ظفرنا حیال العرش من بعد ظفرۃ ۞ وصرنا وجوداً من تصاریف کلمۃ

تعرہت من تلک الملابس کلہا ۞ ولم نک عرجاً علی نحو صورۃ

شاہدت امراً لیس یوصف شانہ ۞ اذا الوصف یستدعی قیام علامۃ (التعریج الالتفات ۱۲)

وکل لسان النطق عند ظہورہ ۞ واعطی تمام العلم والفہم حیرتی

ویرجو ولی اللہ فی حق نفسہ ۞ وفی الصحب والاولاد اوسع رحمۃ

درین ابیات اشارہ کردہ شد بمراتب عروج عارف پس عروج اول خروج است از احکام عناصر باحکام نفوس انسانیہ و درین مرتبہ منکشف میشود کہ نفوس انسانیہ چہ در حال مخالطت ایشان و چہ در حالت مفارقت آنہا پنج صنف اند سابقین و اصحاب یمین و اصحاب اعراف و منافقین و کفار ہر صنفی بدہ قسم منقسم میشوند تخمیناً و تفصیل این معرفت از سائر کتب ما باید طلبید و ثانی عروج است از مرتبہ برزخ بصورۃ نوعیہ انسانیہ کہ طباع الانس نام اوست و درین مرتبہ استعدادات افراد انسان و انشعاب آن استعدادات از حقیقۃ جملیہ کلیہ بر طریقہ معین منکشف میشود و آنکہ ہمہ بمنزلہ اعضای یک آدمی است و ثالث عروج است از اول مراتب تعین حقائق امکانیہ کہ در شرع بہ کتابۃ قلم اعلی در سطح لوح معبر شدہ و اہل کشف این حقیقت فیاضہ را مناسبتی بعرش اطلس ادراک کردہ اند گویا قوت متخیلہ اوست واللہ اعلم بحضرت اجمال کہ قایم بنفس کلیہ است و آنرا الکلمہ تعبیر کردہ شد و رابع عروج است ازین اجمال بحقیقۃ مطلقہ کہ زبان از تعبیر او کوتاہ ست ۔ الصیاصی حصار ہا و آن عبارت از اجسام و ہیاکل ہست جدث بفتحتین قبر و مراد عالم برزخ ست ۵

تمّ بالخیر والعافیۃ

ف ای بجدتہ ای بخصلتہ المخاصۃ کی قال اللہ تعالی قل کل یعمل علی شاکلتہ ۱۲

ف مراد منافقین بنفاق العمل نیز اگر منافقین بنفاق الایمان بکفار اند ۱۲

قصیدہ لامیہ

الا کل شیٔ ما خلا الله زائل ... وکل وجودٍ دون مجلاہ باطل

ولیس نظام الرشد دون ظهوره ... یلتم ولا نظم التحقق کامل

تجلی علی الساعیر طوراً وتارة ... علی الطور ثم العلن فی العرب مائل

ارٰی کل تنویر بنور کانّه ... سماء من الارشاد للخلق شامل

اذا ما یحاذی الشمس راسٌ فی الضحٰی ... فقد فزت بالمقصود والکل حاصل

یظل به العبد الضعیف مضلعا ... ویصبح بحر العلم من هو جاهل

کثوبٍ علی شکل اللبوث نسیجُه (ثوبا ۱۲) ... یصول کما صال الهوی لمتداخل

فان ذهب الشیٔ الدخیل بوجهه ... فلا ثم حیوان ولا ثم صائل

ولست اری رکن الرکانة دونه (ای علی سبیله ۱۲) ... وما ثم من امر تجشم عامل

ای لیس مادة القوة دون محاذاة الشمس او دون الشیٔ الدخیل ۱۲

درین بیت اشاره کرده شد بظهور تدلیات الٰهیه که اصل او تجلی اعظم ست و فروع او عکوس تجلی اعظم و بیان آنکه از وجود این تدلیات چاره نیست در نظام خیر چه باعتبار قضاء حوادث و چه باعتبار ظهور شرائع در نفوس بنی آدم از جهة انبیا علیهم السلام پس اسم الله اینجا عبارت از تجلی اعظم است و بطلان وجود کنایه از عدم انتظام عالم بر وفق مصلحت کلیه و تجلی طور اشارتست بظهور عکوس تجلی اعظم بواسطه حجر بهت حضرت موسی علیه السلام و تجلی ساعیر اشارة بظهور عکوس است او بواسطه حجر بهت حضرت عیسی علیه السلام و ساعیر نام جبلی است نزدیک بمولد حضرت عیسی علیه السلام و آشکارا شدن در عرب اشارتست بظهور عکوس او بواسطه حجر بهت حضرت پیغامبر ما صلی الله علیه وسلم و آن اعم و اشمل و انفع تجلیات شد و هر تجلی که بجهت هدایت خلق ظهور کرد گویا عالمی ست براسه و نشاۂ ایست علحده که حکم آن بر مشمولان آن عالم جاری ست و لهذا الیشان را باحکام آن نوامیس و حدود و آن شرائع مواخذه خواهد بود قطع نظر از بر و اثم که شرایع الناس ادست و اشاره کرده شد بآنکه نبوت مکتسب نیست بلکه شمس تجلی اعظم را با آن عبد بوجهی معلوم الانیة مجهول الکیفیة محاذات

واقع میشود و آن محاذات مبداء نبوت وظهور آثار آن میگردد در نفس پیغامبر بوحی وظهور معجزات و در اُمّة بنصرة موافقین و خذلان مخالفین و تشبیه کرده شد برکت نازله را بسبب این محاذات بقیام شیر عَلَم بهو اجلوت ای اوضحت عَلَن بفتحتین ظهور ماثل کامل اشل القوم اقربهم الی الخیر شامل للخلق خبر بعد خبر تجشم اے تکلف ـ

حَبانا هدیٰ نوراً علی العین قائماً ‫ ‫ لاسراره متن النسیمة حامل
ولابد هذا النور ثلج وفسحة ‫ ‫ وشرح وافصاح وبالعلم نازل
ولابد ارهاص لمعناه شارح ‫ ‫ وللحق تفسیر عن الحیف مائل
ومن بعده یاتی المسیح واٰیة ‫ ‫ الی سره یهدی بما قال قائل

درین چهار بیت خبر داده شد از جبهت که در اعالی عین ثابته بلسان شمس در کبد سما متمثل می شود و از شرح علوم آن بر عقل و قلب که در سطح النسمه متعین شده است و بیان کرده شد که خدای تعالی بواسطه او فیضی اراده کرده است در ملة محمدیه و حضرت عیسی تصدیق ان خواهد فرمود انشاء الله تعالی وضمیر لمعناه راجع بنور ست یعنی تفصیل علوم اجمالیه خود می نماید الحبی العطیة الثلج الیقین رهاص سنگها بر هم نشسته و مراد از ارهاص بنیاد نهادن ست ـ

اتانا وهنّانا العلوم صنوفها ‫ ‫ هنیئاً لکم قیدت الیکم جلائل
فثلّثُ اقسام العلوم بساحتی ‫ ‫ رسوخ وتاویل وعلم عنابل
علمنا بتنجیم وعلم عرافة ‫ ‫ وسرّ من الاسرار للکل زامل
فهمنا لسان الناس فی کل طبقة ‫ ‫ اذا دار فیما بین قوم مسائل

درین چهار بیت اشاره کرده شد باصناف علوم نازله از جبهت در میان سر و عقل پس یکی علم راسخین است و آن معرفت کتاب و سنت ست و دیگر علم تاویل احادیث است که اسرار شرائع وغیر آن بآن ظاهر شود تنجیم علم قوی غالب که علم کیفیت تنزل وجود است بانواع و افراد او و علم کمالات اربع و ما یتعلق بها نیز اشاره کرده شد که علم تنجیم و علم عرافه اصلی دارد و تاویلی و معرفت تنزلات همه را متحمل است اگرچه شرائع رخصت اشتغال بآن نمیدهند عنابل بالضم الصلب المتین

عنا بل بالفتح بشر بالرفع مبتدا و خبره زامل ز آمله شتری که رخت و توشه بروی نهند ۵

رحلنا وخلّفنا العلوم بغربة / تنوح كما ناحت نساء ثواكل

تخلّصت جدًّا من تخاليط ذا الورى / وسرت الى الرحمن والجود هاطل

ذهبنا الى اقصى الوجود اعمه / نغوص به كالفاعلات القوابل

هو البحر لا قعر ولا ساحل له / احطتُ به خبرا بما نال نائل

شهدت تدابير الوجود جميعها / تدور كما دار الرحى المتمائل

نظرت الى الشخص الكبير كانه / اذا قيس للشخص الصغير مشاكل

قوى ثم افعال تكون بحسبها / تحوّل اياها القوى والهياكل

رائيت نظاما ليس يفصم سلكه / وان قال بالانفصام والخرق عائل

فشاقهنا ان العروج مستمّم / فلا باس انكانت ستور وحائل

ثانقنا ودارينا الانام بوضعهم / فطابت مراقينا وطاب لشمائل

وقال لنا اما ظهرنا بمظهر / فمن لم يطعنا فيه ماهو عادل

نقوم على العهد القويم وان تق / من القلب امزاع وناوت وصائل

وعندى علوم لا يكاد يقلّها / سماء ولا برٌ وبحر وساحل

ويرجو الى الله رحمة ربه / وفضلا لانواع العطا هو شامل

درین ابیات اشاره است بانتقال از تنگنائی کشور علم بوسعت آباد عالم اطلاق و اشارت کرده شد ببعض معارف خاصه آن عروج از انجمله حرکة دوریه است که در عالم مثال و شهادت واقع است فیضی از عالم مثال نازل میشود و در شهادة ظهور می فرماید و از عالم شهادت رنگهای عجیب با خود می برد و باعتبار آن رنگ مقتضی آن میشود که باز در شهادة بصفتی دیگر نزول فرماید ثم و ثم و چون این آمد و شد بهیئت انفکاکیه انجامد لازم آمد قیام قیامت و از انجمله آنکه نفس کلیه بمنزله روح

شخص اکبرست وافلاک وعناصر ومو الید بمنزلۂ اعضاء آن شخص اکبرست وازانجمله آنکه قوی وهیاکل انواع ومانند آن
بهیئت اجتماعیه بعض قوی شخص اکبر میشود مثلاً ابجدرا بنی آدم مدتی استعمال کردند پس در ملکوت حقیقی درست شده مانند
آنکه بخار وغبار از زمین بر می خیزد ابر میگردد وباز بر زمین می بارد وازانجمله آنکه خرق عوائد نیز عادت مستمره است پس
قول بخرق عادت مطلقه ناشی از جهل است وقول بخرق مالوفه ناشی از معرفۂ تامه وازانجمله آنکه صاحب تجلی ذاتی
فرود می آید بفرود ترین مراتب که مرتبه جوارح است وهمرنگ عوام میگردد وآن مانع علو درجه او نیست وازانجمله آنکه
حضرت وجود در هر نشاه حکمی دارد ومعرفۂ تامه موافقت هر حکمی تقاضا میکند پس بجد شدن در اقامۂ حدود شرعیه
واخذ بستن وآداب تقاضائی معرفۂ تامه است نه منافی علم توحید بما تآئل بدل بعض من به باعادة الجار المزعة
قطعة یسیرة من اللحم وتمزعوه تقاسموه النوی البعد الاوصال الاعضاء جمع وصل وکذلک الوصائل جمع وصیلة
بمعنی القطعة والحمد لله اولاً وآخراً وظاهراً وباطناً وصلی الله علی خیر خلقه محمد واٰله
واصحابه اجمعین

تمت بالخیر

فہرست قصیدۂ بائیہ

فہرست قصیدہ ہمزیہ

تمام شد

کتب مفصلۂ ذیل کے سوا بھی ہر قسم کی کتابیں مطبع مجتبائی دہلی سے ملسکتی ہیں

کتب مصنفہ حضرت شاہ
ولی اللہ محدث دہلوی رح
قرآن شریف ونحو پر تلم معہ ترجمہ
شاہ ولی اللہ صاحب حاشیہ
مسوی مصفے۔
سرور المحزون مجتبائی
حجۃ اللہ البالغہ مصری۔
ازالۃ الخفا۔
قول الجمیل مع ترجمہ شفاء العلیل
فوز الکبیر
عقد الجید۔
الطاف القدس۔
انصاف مع ترجمہ اردو الموسوم
چہل حدیث مطبوعہ مجتبائی
کلمات طیبات۔
مکتوب المعارف۔
سطعات۔

ہوامع شرح حزب البحر۔
قصیدہ اطیب النغم فی مدح
سید العرب والعجم۔ مجتبائی
وصیت نامہ ورسالہ دانشمندی
مع ترجمہ اردو۔
مکتوبات مع فضائل ابی عبد اللہ
محمد اسمعیل البخاری و ابن تیمیہ
مجموعہ ارشادوا وائل و ترجم
البخاری وفیما یجب حفظ للناظرین
فیوض الحرمین۔
از تصانیف مولوی محمد
قاسم صاحب مرحوم مغفور
تقریر دلپذیر۔
ہدیۃ الشیعہ۔
لطائف قاسمیہ۔
دلیل محکم۔
تحذیر الناس۔

حجۃ الاسلام
حق الصریح فی بیان التراویح
تصفیۃ العقائد مجتبائی۔
رسالہ تحفہ لحمیہ۔
فیوض قاسمی
مباحثہ شاہجہانپور مجتبائی
میلہ خداشناسی۔
قصائد قاسمی۔
آب حیات۔
قبلہ نما مجتبائی۔
اجوبہ اربعین۔
انتصار الاسلام۔
قاسم العلوم حصہ اول۔
ایضاً حصہ دوم۔
ایضاً حصہ سوم۔

جلالین شریف محشی مجتبائی
مشکوۃ شریف مع اکمال
مجتبائی۔
موطا امام مالک مجتبائی۔
ترمذی شریف مع شمائل ترمذی
باضافہ فہرست ابواب۔
منبہات ابن حجر عسقلانی
ما ثبت بالسنۃ مع ترجمہ اردو۔
تفسیر حقانی تا جلد پنجم مجتبائی
انوار الرحمن ملفوظات مولانا
عبد الرحمن مطبوعہ لکھنؤ
مقامات امام ربانی دہلی۔
در المعارف ملفوظات حضرت
شاہ غلام علی شاہ صاحب۔ از مولانا
رؤف احمد۔ مجددی
مقالات صوفیہ۔
شطحیات داراشکوہ زیر طبع

سیر الاولیا از حضرت امیر خسرو خلیفہ
حضرت نظام الدین اولیا۔
انیس الارواح۔
دلیل العارفین
اسرار العارفین ترجمہ دلیل العارفین
رسالہ حق نما از شاہزادہ داراشکوہ
انوار التہذیب
ضیاء القلوب از حاجی امداد اللہ
صاحب۔ مہاجر
شفاء العلیل ترجمہ قول الجمیل معہ
رسالہ ہدایت اسمعیل نظامی۔
حکایات الصالحین مجتبائی۔
مقاصد الصالحین۔
مذاق العارفین ترجمہ اردو
احیاء العلوم از مولوی محمد احسن صاحب
پیراہن یوسفی ترجمہ مثنوی مولانا روم
کامل دردو جلد۔